

De hervormde kerk te Britsum. Een verzwegen kerk onderzocht en gewaardeerd

F.A.C. Haans

Inleiding

De schilderachtig op een restant van de terp van Britsum gelegen kerk is in verschillende, vooral populair-wetenschappelijke publikaties over kerken in Friesland ten onrechte vrijwel genegeerd.¹ Dat de auteurs nauwelijks aandacht schonken aan deze kerk is hoofdzakelijk te danken aan het feit dat zij is ingepakt in een 19de-eeuwse 'jas', waarvoor nog geen waardering bestond. In haar omkleeding stond de kerk niet alleen, immers een groot aantal andere Friese kerken met een bij hun ouderdom passend historisch 'correct' uiterlijk heeft haar latere wijzigingen bij restauraties voor- en direct na de Tweede Wereldoorlog verloren ten koste van ingrijpende reconstructies. De beschrijving van het opmerkelijke middeleeuwse gereduceerde westwerk van Britsum door J. van Agt bracht geen verandering in de onderwaardering, al sprak ook Van Agt zijn ongenoegen uit over het uiterlijk van de kerk.²

Gelukkig vormde de restauratie van de kerk aanleiding om eindelijk eens vanuit een bouwhistorisch perspectief aandacht te schenken aan dit gebouw. H. van den Berg, en recent M. van Zanten, namen vanuit een architectuurhistorisch perspectief het voortouw, nadat de opmerkelijke schilderingen aan het licht waren gekomen.³ Het door de RDMZ opgezette bouwhistorische onderzoek en het onderzoek van het meubilair en de schilderingen is na deze publikaties opgestart en zal hier naar een breder publiek gepresenteerd worden. In dit artikel zal de bouwhistorie centraal staan, waarbij tevens architectuurhistorische beschouwingen en vergelijkingen een rol spelen.

Historie aan de hand van bronnen en literatuur⁴

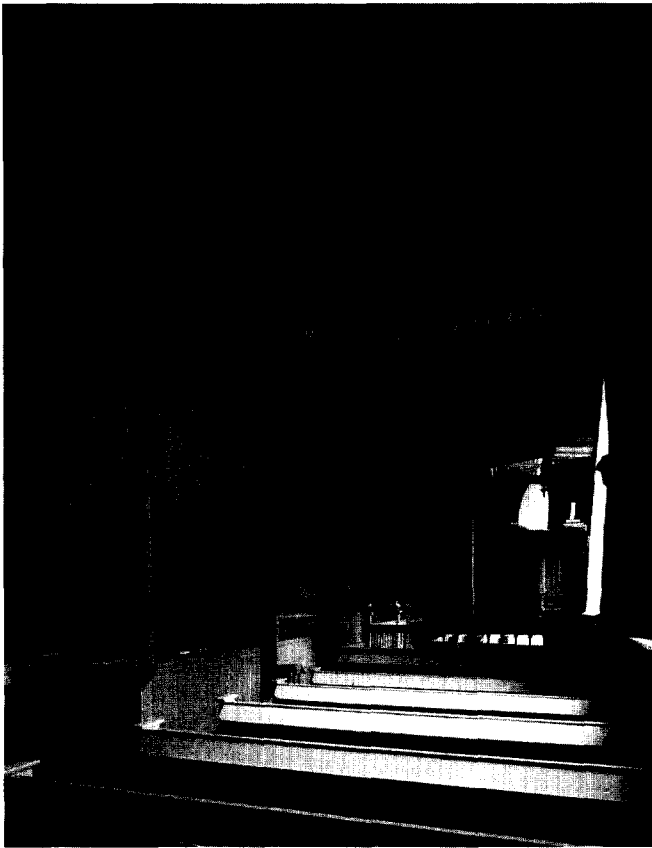
Het dorp Britsum met zijn kerk komt in de bronnen al heel vroeg voor. De vermelding van het dorp Britsum als 'Bruggeheim' is aan te treffen in de registers van eigendommen van het vermaarde klooster Fulda. Of de kerk van Britsum met bijbehorende gronden en goederen in de 12de eeuw, of nog iets later, in handen van een klooster uit de regio (bijvoorbeeld de kloosters van de Reguliere Kanunniken te Bergum en Ludingakerke) is overgegaan, is vooralsnog niet bekend. In de periode waarin er aan de kerk van Britsum is gewerkt, waarschijnlijk al ver voor de 12de eeuw, lag deze plaats nog aan de kust, zoals een kaartje in de publikatie van Van Zanten duidelijk laat zien.⁵ Bouwmateriaal zoals tufsteen zal dan ook wel via vervoer over het water zijn aangevoerd. Gegevens

over de voorgangers van de huidige kerk ontbreken, maar we moeten er rekening mee houden dat de huidige, grotendeels in baksteen opgetrokken zaalkerk met een door een lage toren bekroond gereduceerd westwerk, niet de eerste kerk is op deze terp. Hoewel bronnenmateriaal uit de middeleeuwen zeer schaars is, blijkt uit onderzoek van het gebouw zelf dat ook de huidige kerk van hoge ouderdom moet zijn.

Bescheiden onderzoek met een bouwhistorisch karakter is voor het eerst uitgevoerd tijdens herstellingen in 1944. Toen is bij de koormuur vastgesteld dat achter de 19de-eeuwse omklamping de muur bestaat uit baksteen met een formaat 31-32 x 16 x 8,5-9 cm. Vooral de dikte van deze steen geeft, naast de lengte, met enig voorbehoud aan dat het huidige koor ontstaan zou kunnen zijn in de 13de eeuw.⁶

Wanneer we het interieur van de kerk beschouwen dan lijkt de westpartij met restanten van een gereduceerd westwerk het oudste bouwdeel te zijn. Hier treffen we immers openingen en doorgangen aan, afgesloten door een rondboog, ontspringend vanuit een impost, wat zou kunnen duiden op ontstaan van dit werk in de 12de eeuw.⁷ Het koor en het schip zijn overwelfd met koepelgewelven met forse, in doorsnede ronde ribben, die gezien hun vorm en constructie vroeg Romano-gotisch lijken te zijn. Een datering van deze overwelfing in de eerste helft van de 13de eeuw lijkt voor de hand te liggen. Vergelijkbare gewelven als in Britsum treffen we in Friesland verder nog aan in de kerken van Bergum en Eestrum, het koor van Bozum en (zonder ribben) in de kerk van Hantumhuizen.⁸ Zonder een duidelijke bronvermelding vermeldt de *Voorlopige Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst* uit 1930 dat de kerk van Britsum oorspronkelijk aan de H. Johannes gewijd zou zijn geweest. Een dergelijk patrocinium wijst doorgaans op een hoge ouderdom van de kerk.⁹

De eiken kapconstructie met stapeljukken in het schip en koor rust op trekbalken die door de gewelwscelpen zijn heengestoken, waardoor ze inwendig in het zicht liggen. Volgens H. van den Berg blijkt de oudste verflaag op de trekbalken lichtrood te zijn geweest, door haar geïnterpreteerd als een restant van een mogelijk rood-witte afwerking van het interieur. Deze afwerking wordt in de Groningse context door diverse onderzoekers gezien als karakteristiek voor de 15de eeuw. Ook de constructie zelf is volgens Van den Berg van een 15de-eeuws type.¹⁰ De vergroting van de spitsboogvensters in de zuidgevel zal dateren uit de zelfde periode waarin de kap werd aangebracht. Uit de 16de eeuw is met betrekking tot Britsum enig archiefmateriaal voorhanden dat duidelijk maakt dat in deze periode

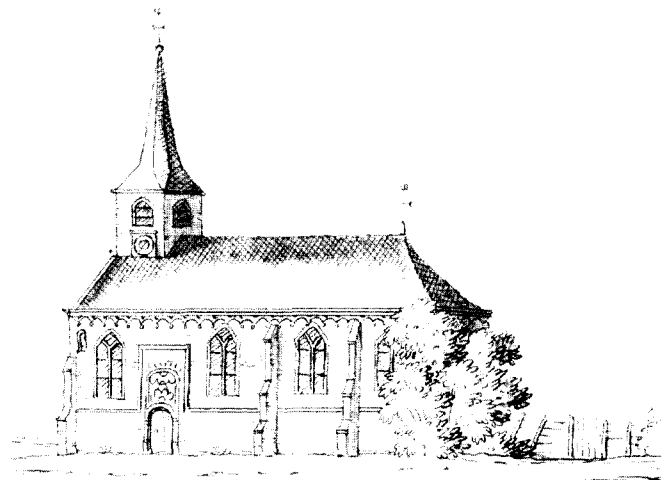
Afb. 1. Interieur van de kerk naar het oosten. Situatie in 1984 (foto. A. v.d. Wal, RDMZ)

aan de kerk naast patroonsgoederen ook pastorie- en kosterijgoederen verbonden waren. Het Beneficialboek van 1543 noemt voorts een vicarie. De toename van altaren in de kerken in de 15de- en 16de eeuw geldt zoals bekend niet alleen voor grote stadskerken en de vermelding van een vicarie in Britsum is in dit verband dan ook niet verwonderlijk. De nog aanwezige luidklok uit 1507, gegoten door een zekere Johannes, maakt melding van een schenking door 'Hero Petri Vicarius'.¹¹ De grote klok is een stuk later (in 1664) aan de toren toegevoegd en is gegoten door klokkengieter Jurjen Balthazar uit Leeuwarden. De toren bezit voorts een oud uurwerk, verbonden met een wijzerplaat welke lag achter het orgel. Deze plaat is beschilderd en draagt het jaartal 1860, maar onder deze verflagen is een veel ouder jaartal (1610) bewaard gebleven. Het uurwerk zelf dateert vermoedelijk ook uit dit jaar.

Na de Reformatie, welke ook in Britsum zal hebben geleid tot verwoesting van bijvoorbeeld altaren, beelden en het sacramentshuis, is de kerk geleidelijk aan in de 17de eeuw voorzien van een geheel nieuwe meubilering, passend bij het gebruik als preekkerk, waaronder een preekstoel en herenbanken, zie de bijdrage van Van der Waard. Ook diverse gebeeldhouwde grafzerken geven aan dat de kerk werd bezocht en ondersteund door diverse gefortuneerde families, waaronder

de familie Coehoorn. Een beroemde telg uit deze familie, de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn is in 1641 in Britsum geboren en in de kerk gedoopt. In 1678 trouwde hij in Britsum met Magdalena Scheltinga. Het interieur werd blijkens de kerkrekeningen jaarlijks gewit, kenmerkend voor veel Reformatorische kerken (afb. 1). De recent teruggevonden middeleeuwse gewelfschilderingen zullen toen vrijwel zeker onder witsellagen zijn verdwenen.¹² Behalve archivalia zijn ook oude afbeeldingen van de kerk uit de periode voor de 19de-eeuwse verbouwingen zeldzaam. Een pentekening van J. Stellingwerf uit 1723 laat het exterieur van de kerk zien vanuit het zuiden (afb. 2). Stellingwerf geeft de zuidmuur weer met grote spitsboogvensters met vorktraceringen en een rondboogfries onder de dakvoet. Voorts geeft hij in de tweede travee (=eerste travee van het schip na de westbouw) een portaal weer van de oude zuidingang met een rondboogpoortje en daarboven een korbboogvormige nis voorzien van een onduidelijke decoratie. De waterlijst, die de hoge plint scheidde van de bovenbouw, is volgens Stellingwerf rechthoekig omgezet rondom de nis boven het portaal. De gevel heeft volgens de overigens waarschijnlijk weinig betrouwbare tekening steunberen. De daken zijn op dat moment vermoedelijk reeds gedekt met leien.¹³

Hoewel het bronnenmateriaal vanaf de 18de eeuw wat talrijker wordt, blijven vermeldingen van werkzaamheden aan de kerk schaars. Uit het bouwhistorische onderzoek blijkt dat er in die eeuw wel degelijk aan de kerk is gewerkt. Opmerkelijk in dit verband zijn twee rekeningen uit de jaren 1764 en 1768, betrekking hebbende op de verkoop van behoorlijke hoeveelheden tufsteen. Waar dit materiaal vandaan kwam is niet geheel duidelijk. In de folder van Britsum, uitgegeven door de Stichting Alde Fryske Tsjerken, wordt er van uitgegaan dat het afkomstig was van de toren. Feit is wel dat de bovenbouw van de toren met galmgaten deels in een later stadium is vernieuwd in een klein formaat baksteen. De toren was echter in 1723 blijkens de prent van Stellingwerf niet hoger dan thans,

Afb. 2. De kerk te Britsum vanuit het zuiden gezien. Tekening uit 1723 door J. Stellingwerf (collectie Fries Museum)

waardoor het nauwelijks mogelijk is dat grote hoeveelheden tufsteen daarvan afkomstig zouden zijn.

Britsum is in 1851 samen met de hoofdplaats Stiens samengevoegd tot de gemeente Leeuwarderadeel. Juist na deze samenvoeging nemen de werkzaamheden aan de kerk weer toe, omdat rijke leden van de kerk hun gebouw tot symbool van hun welstand laten maken, middels vernieuwingen van interieurelementen en verbouwingen.¹⁴ Deze verbouwingen zijn in de archieven redelijk te volgen. In 1862 koopt men een orgel bij de bekende orgelbouwer Hardorff uit het naburige Leeuwarden. Tussen 1860 en 1875 draagt de kerkvoogdij ook fors bij aan de verfraaiing van de dorpskern middels verharding van wegen en verbouwingen van de oude school plus de woning van de dorpstimmerman B. de Vries. Vanaf 1874 wordt gewerkt aan de begraafplaats rond de kerk en naar ontwerp van F. Brouwer wordt een ijzeren hekwerk met ijzeren toegangshek om de begraafplaats gezet. Het toegangshek is vervaardigd in 1874 bij de firma Mohrmann en Cie. Waarschijnlijk betreft het hier in hoofdzaak de rijke gegoten posten. Het hekwerk wordt voltooid in 1875.

In hetzelfde jaar neemt de kerkvoogdij een belangrijke beslissing. Men besluit op 1 mei van dat jaar tot 'gedeeltelijke vernieuwing van het kerkgebouw volgens voorgesteld plan namelijk de wanden met een nieuwe muur te omringen'. Voorts vraagt men om 'hen [de kerkvoogden] tevens de vrijheid te verlenen, daarin de nodige wijzigingen en verandering te maken, welke dienstig kunnen zijn tot verfraaiing van het kerkgebouw. De werkzaamheden te verrichten door B. de Vries, mr. timmerman alhier in overleg en onder toezicht van F. Brouwer, mr. timmerman te Cornjum'. Het plan moest voorgelegd worden aan architect E. Kuikstra te Stiens, de gemeentearchitect van dat moment. De tot lappendekens verbouwde gevels bleken plaatselijk ook bouwvallig te zijn. Het aanbrengen van een alles verhullende pleisterlaag lag voor de hand maar in Britsum koos men bewust voor een modernisering middels een omklamping in eigentijdse baksteen, waardoor de kerk op een nieuwbouw leek in sobere neogotische stijl.

Deze omklamping, uitgevoerd in een gladde rode baksteen met accenten in gele baksteen was lange tijd voor de architectuurliedhebbers een steen des aanstoets.¹⁵ In een kerkenlandschap dat gekarakteriseerd wordt door veelal ingrijpend gereconstrueerde middeleeuwse kerkjes wordt de kerk van Britsum thans niet meer als karakterloos omschreven. Bij de omklamping was het streven naar eenheid in het gevelbeeld een belangrijk motief en derhalve kreeg de blinde noordgevel ondiepe spitsboognissen van dezelfde omvang als de vensters in de zuidgevel. Deze vensters werden voorzien van houten roedenramen met in de top elkaar kruisende gaffelroeden. De omklamping beperkte zich echter aanvankelijk tot het schip en koor en de zijgevels van de westbouw.

In 1896 besluit men vervolgens om de toren en westgevel onder handen te nemen. Opmerkelijk is het feit dat men bij deze operatie niet aansloot bij het materiaalgebruik van de omanteling van 1875. Bij de toren en westgevel speelt namelijk decoratief pleisterwerk in blokverband met accenten in bruine handvorm baksteen de hoofdrol. Bovendien is deze verfraaiing

in stilistisch opzicht eclectisch te noemen, want klassieke details (hoekpilasters op de torenhoeken) en neogotische details (o.a. galmgaten met spitsbogen, portaal) werden vermengd in één ontwerp. Onder leiding van meestertimmerman B. de Vries werkten ondermeer J.H. Speckmann (stukadoorswerk) en C.H. Duysen (glas in lood) als onderaannemers aan de toren en westbouw. Het glas-in-loodraam was aangebracht in het overigens grotendeels blinde bovenlicht van het hoofdportaal, thans vervangen door een blind houten roedenraam. Of de kerk tijdens de verbouwingen in de 19de eeuw reeds was voorzien van een leibedekking is niet bekend. Het lijkt voor de hand te liggen, temeer daar een dergelijke dekking goed past bij het toen ontstane uiterlijk van de kerk, afb. omslag. Nadat in 1944 op bescheiden wijze herstelwerken waren uitgevoerd, wordt in de loop van de jaren '80 duidelijk dat een grondige restauratie van de kerk noodzakelijk is. In 1984 is de kerk in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg door A. v.d. Wal gefotografeerd en is aan de buitenschil verspreid op enige plaatsen onderzoek gedaan, waarbij delen van de beklamping werden weggehaakt.

Eind jaren '80 werden door de restaurateur Lammert Muller uit Zuidhorn delen van interessante schilderijen voorzichtig blootgelegd op de gewelven en wanden van het koor, zie de bijdrage van E. Klinkenberg. Toen werden ook reeds sporen gevonden van schilderijen op de schipgewelven.¹⁶ De vondst van de schilderijen maakte een snel herstel van het sterk vochtbelaste casco gewenst. Onder leiding van architect G. Brouwer werd daarna begonnen met herstel van het exterieur en constructieve elementen van de kap (o.a. de trekbalken). Door langdurige vochtinwerking op de 19de-eeuwse buitenschil, maar ook de oude binnenschil waren ondermeer de balkkoppen van de 15de-eeuwse trekbalken ingerot. De schil rond de westbouw is bij deze operatie weer goed verbonden met het achterliggende middeleeuwse werk, waarbij overigens ook bij het destijds bouwvallige binnenwerk veel inboetwerk verricht is, variërend van inboeten tot zelfs complete binnenklampen in de noordelijke nevenruimte. De restauratie van het exterieur vond plaats in 1992-1993. In 1998 is men begonnen met herstel van het interieur, waarbij ter voorbereiding van het herstel delen van de pleisterlaag zijn verwijderd van de noord- en zuidgevel.

Het bouwhistorische onderzoek

Bij het in september 1998 uitgevoerde bouwhistorische onderzoek lag de nadruk op het interieur van de westbouw, op de kerk en kap. Daarnaast is besloten om tevens enige gegevens van het exterieur vast te leggen.

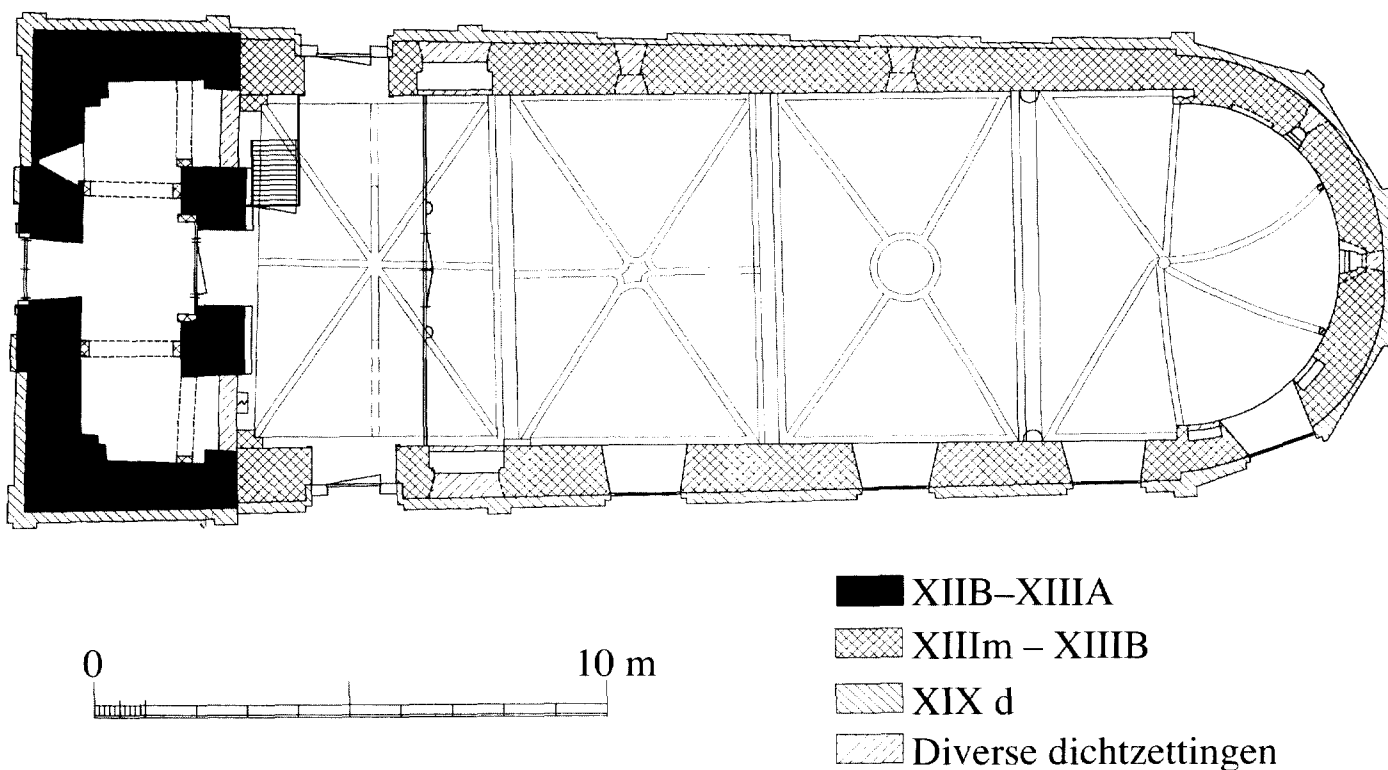
Beschrijving van de kerk

De kerk van Britsum is een zaalkerk, een bouwtype dat in de middeleeuwen voor Friese dorpskerken veelvuldig is gehanteerd. Minder algemeen is het zogenaamde gereduceerde westwerk van de kerk, bestaande uit een in grondvlak vierkante

toren met aan de noord- en zuidzijde een lagere nevenruimte onder een op de torenromp aansluitend lessenaarsdak. De lessenaarsdaken van deze nevenruimten maken deel uit van het totale dak van de kerk, waardoor het westwerk zich in het exterieur niet als een apart bouwdeel manifesteert. De klassiek gedetailleerde toren met hoekpilasters, gepleisterde gevels in blokverband en spitsboogvormige vensters en galmgaten sluit af met een op een hoofdgestel rustende ingesnoerde achzijdige spits. Het schip is nagenoeg even breed als het westwerk en telt drie traveeën, voorzien van koepelgewelven met forse

sluitingszijde van de koorsluiting. Deze vensters zijn gevuld met houten roedenramen met in de top elkaar kruisende gaffelroeden.

Ter geleiding van de buitengevels zijn op de schip en koorwanden bakstenen pilasters met bakstenen en hardstenen lijstkapitelen toegepast. De westbouw, waarvan de zuid- en noordgevel ten opzichte van de schipgevels iets naar voren springen, heeft op de hoeken met de westgevel gepleisterde geblokte pilasters. Deze pilasters markeren voorts in de westgevel de scheiding tussen de toren en de nevenruimten. De

- XIIB–XIIIA
- ▨ XIII m – XIIIB
- ▧ XIX d
- ▩ Diverse dichtzettingen

Afb. 3. Plattegrond van de kerk met gewelven (tekening MAB)

ronde ribben. Bij alle drie de gewelven vormen de ribben een ander patroon (afb. 3). De buitenwerks even brede koorpartij bestaat uit een smalle koortravee en een koorsluiting, aan de binnenzijde uitgevoerd als een iets inspringende halfronde sluiting en buiten als een vijfzijdige sluiting. De koortravee en de sluiting zijn gevat onder een gezamenlijk koepelgewelf met ronde ribben, bijeenkomend in een hangende sluitsteen. De kerk bezit drie toegangen, één in de westgevel van de toren en één in zowel de zuid- als de noordmuur van de eerste op de toren aansluitende schiptravee. De portalen in de noord- en zuidmuur van het schip bezitten een spitsboogvormig bovenlicht met houten, elkaar kruisende vorktraceringen die de orgelgalerij van licht voorzien. Het schip wordt middels twee grote spitsboogvensters in de zuidgevel van licht voorzien, terwijl zich voorts vensters van een zelfde type bevinden in de zuidwand van de koortravee en de zuidelijke

gemetselde daklijst van het schip en koor zet zich in de westgevel voort als een gepleisterd klassiek hoofdgestel. De afwisseling van schoon metselwerk van de westgevels van de nevenruimten en omrandingen van de torenpilasters en het pleisterwerk in blokverband van de pilasters en torengelven geeft deze westgevel een kleurrijk en levendig aanzien. In de kerkgevels zorgt de accentuering in gele baksteen van de venster- en deurbogen en de daklijst van het verder in rode baksteen uitgevoerde gevelwerk voor het kleurrijke effect.

Het interieur was tot aan de laatste restauratie te omschrijven als een karakteristiek hervormd kerkinterieur met wit gepleisterde wanden en gewelven en deels in ongelakt eiken uitgevoerd historisch meubilair, compleet met een preekstoel in een dooptuin, herenbanken, rouwborden en een 19de-eeuws orgel op een deels uit oudere elementen samengestelde orgelgalerij (afb. 1).

Afb. 4. Gat in de omklamping bij het koor, met achter de hier halfsteens dunne klamp de rond verlopende middeleeuwse sluitingsmuur (foto A. v.d. Wal, 1984 RDMZ)

Het exterieur van de kerk

De gladde uit 1875 daterende omklamping van schip en koor is uitgevoerd in gladde rode en gele baksteen, gemetseld in kruisverband. Profielsteen is slechts toegepast in de lijst onder de goot en bestaat uit baksteen met een kraalprofiel. Het voegwerk is uitgevoerd als een afgestreken grijs/witte knipvoeg. Deze omklamping is getuige foto's van de Van de Wal uit 1984 in de zuidgevel minimaal steens dik uitgevoerd, in de noordgevel anderhalfsteens en op sommige delen van de koorsluiting slechts halfsteens (afb. 4).

De verschillen in de baksteenformaten, weergegeven in de bijlage, zijn minimaal, waardoor het zeker is dat dit werk tot één bouwcampagne behoort. De westgevel van de kerk is uitgevoerd in een baksteen van een ander type, dat wat betreft kleur, structuur en formaat afwijkt van het materiaal dat is gehanteerd bij schip en koor. Het betreft een bruin/rode handvorm baksteen. Dit werk is ook gemetseld in kruisverband en is voorzien van een gecementeerde knipvoeg (vrijwel zeker herstelwerk). Ook de bakstenen detaillering van de toren (ondermeer ook de dagkanten van de spitsboogvensters aan de binnenzijde) is in dit formaat uitgevoerd.

Naast baksteen is spaarzaam gebruik gemaakt van hardsteen, toegepast bij de dekplaten van de verder in baksteen uitgevoerde lijstkapitelen van de bakstenen pilasters, de lekdorpels van de vensters in de zuidgevel en blokjes met nummers voor de vakindeling van de begraafplaats opgenomen in de uitspringende bakstenen plint. De dekplaten van de kapitelen bezitten aan de onderzijde een kraalprofiel. De natuurstenen

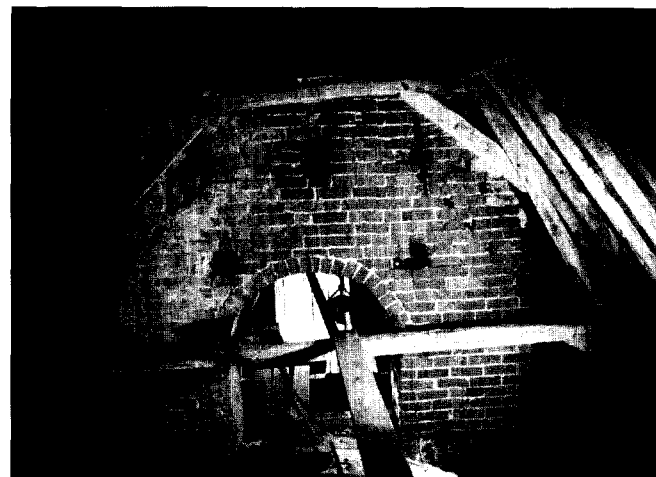
lekdorpels zijn geprofileerd en zwart geschilderd. Hardsteen is voorts toegepast voor de neuten en onderdorpels van de drie portalen.

Als datering van het huidige uiterlijk van de toren en flankerende westgevels wordt in de bronnen 1895 gegeven, terwijl de omklamping van schip en koor in 1875 zou hebben plaatsgevonden.¹⁷ Op zowel architectuurhistorische- als bouwhistorische gronden zou men bij deze datering van de westgevel en torenuitmonstering de nodige twijfels kunnen plaatsen. De detaillering vertoont in stilistisch opzicht een mengvorm van klassieke en neogotische details. Ook in het materiaalgebruik is een menging van pleisterwerk en schoon werk in baksteen toegepast. Op grond van deze detailleringen (eclecticisme) en materiaalgebruik zou men eerder een datering van dit werk verwachten tussen 1850 en 1875. De gehanteerde baksteen is namelijk van een type dat eerder karakteristiek voor de eerste helft van de 19de eeuw is. Het is echter mogelijk dat deze westgevel al eerder beklampt is geweest en dat alleen de gepleisterde detaillering in 1895 is aangebracht. De omklamping van het koor en schip zal wel hebben plaatsgevonden in 1875, omdat de gebruikte materialen en vormen van het schip en koor reeds in 1875 gebruikelijk waren.

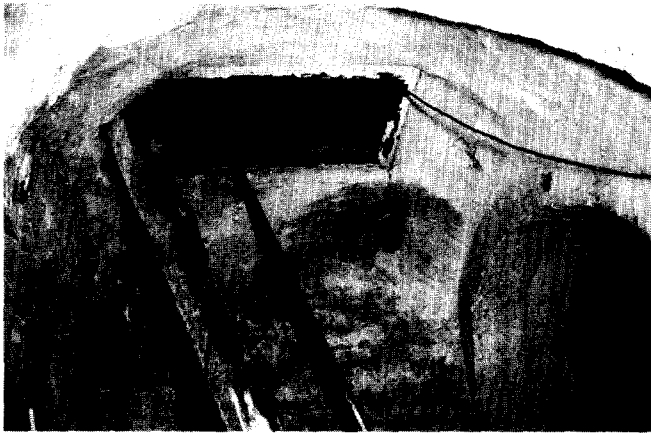
Interieur westwerk

In het westwerk waren ten tijde van het onderzoek nog geen ontpleisteringen uitgevoerd, waardoor in de onderbouw het niet mogelijk was om het metselwerk van gewelven en muren grondig te onderzoeken.

De westbouw is uitgevoerd in dieprode, vrij strakke en harde baksteen met een gemiddelde formaat van 29-30 x 14½-15 x 9½-10 cm, 10 lagen = 106-108 cm. Voor een overzicht van de diverse formaten wordt verwezen naar bijlage 1. In de oorspronkelijke architectuur van dit westwerk overheersen de Romaanse vormen met openingen afgesloten door rondbogen op bakstenen imposten.

Afb. 5. Zicht op de oostwand van de toren vanuit de schipkap met sporen van oudere dakaansluitingen (foto F. Haans, 1998)

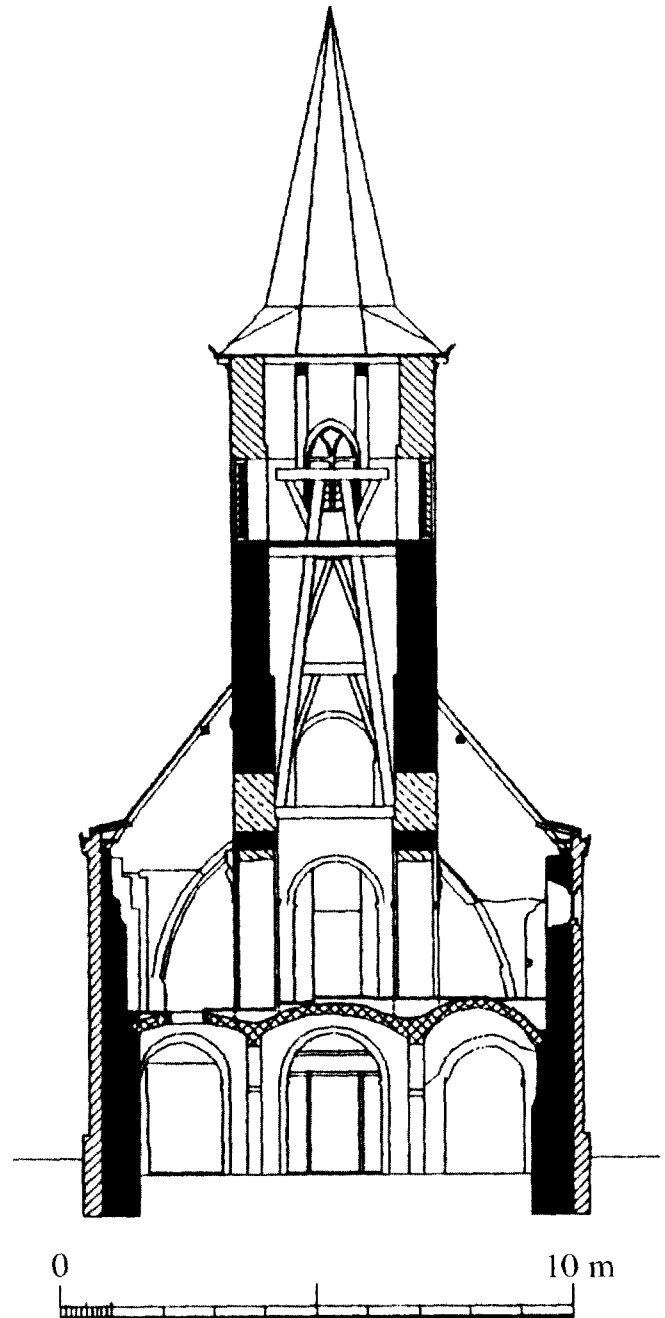
Afb. 6. Zicht in de noordelijke nevenruimte van de westbouw met koepelgewelfe en trappgat (foto F. Haans 1998)

Het metselverband is in de toren goed zichtbaar, met name van de oostmuur boven de gewelven van het schip. Dit is een wild verband met vooral veel strekken in het zicht, met op onregelmatige afstanden in elke laag enkele ankerstenen (koppen). Er is geen sprake van een regelmatig Noor(d)s verband of kettingverband. Op sommige plaatsen, zoals boven de boogdoorgang vanuit de kerkzolder naar de torenverdieping, bevinden de stootvoegen zich soms bijna recht boven elkaar (afb. 5).

De onderbouw van de torenromp heeft gepleisterde muren en is overwelfd met een ribloos koepelgewelf. De geheel afgepleisterde westelijke doorgang sluit boven af met een zeer onregelmatige spitsboog, aan de buitenzijde deels overgaand in een driepasboog. Duidelijk is te zien dat men deze opening tijdens het aanbrengen van het laat-19de-eeuwse portaal heeft getracht aan te passen. Omdat de wanden geheel gepleisterd zijn is het niet duidelijk of zich hier van meet af aan een ingang heeft bevonden.¹⁸

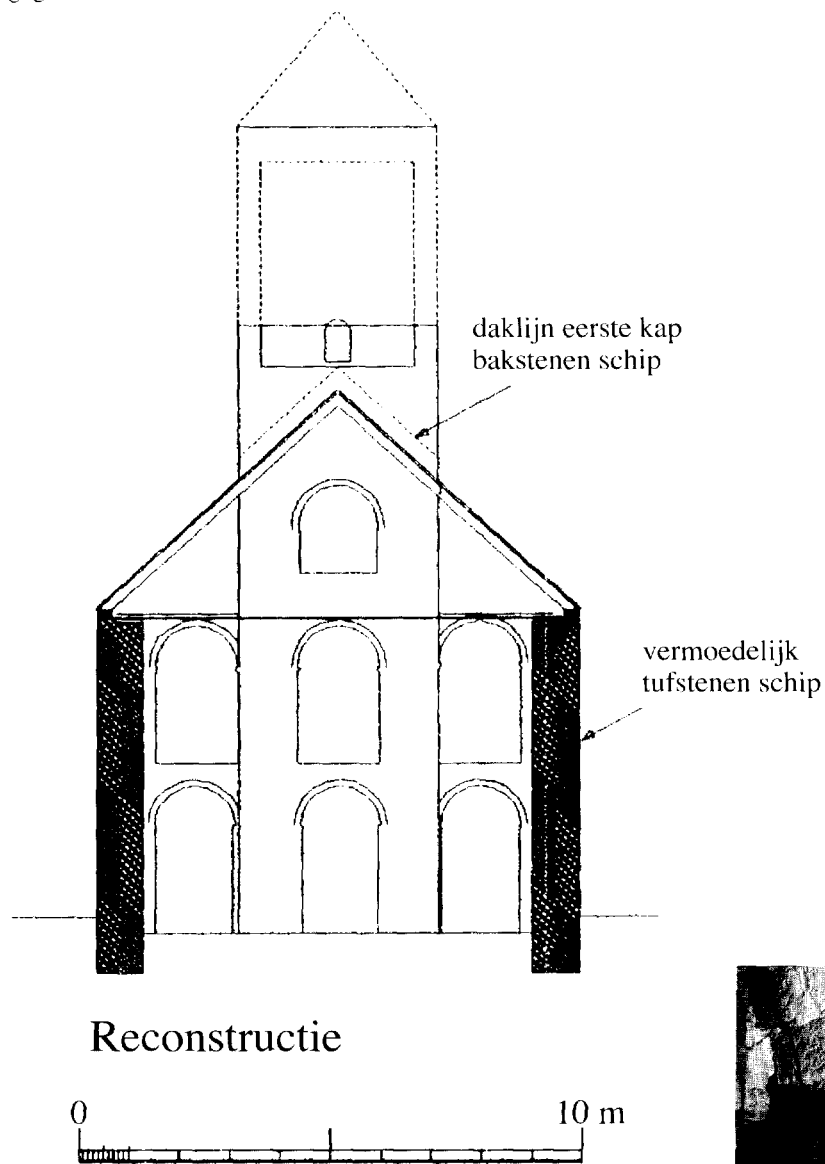
Tussen de torenhal en de eveneens met een ribloos koepelgewelf overwelfde nevenruimten bevinden zich rondboogdoorgangen, bestaande uit lisenen of smalle muurpijlers afsluitend met een impost en een ronde scheiboo. Wanneer we de opmeting bestuderen en de bouwsporen nader beschouwen, ontstaat het vermoeden dat deze gewelven niet tot het oorspronkelijke concept behoren. De lisenen zijn bijvoorbeeld niet in verband met de buitenmuren van de westbouw opgetrokken. Eén van de lisenen gaf zijn tienlagenmaat prijs, die hier 100 cm bedraagt, kleiner dus dan de tienlagenmaat van het overige metselwerk. Bovendien is de westelijke liseen van de doorgang tussen de torenruimte en de noordelijke nevenruimte deels voor de opening van een thans gedicht spleetvenster geplaatst. In de noordelijke nevenruimte rust de oostelijke gordelboog aan de zijde van de torenromp op een muurliseen met impost en aan de zijde van de buitengevel loopt de boog teniet in de gevel (afb. 6). In de zuidelijke nevenruimte is aan de noordzijde van de torenromp de ondersteuning van de boog weggebroken en aan de zuidzijde rust de boog op een liseen met impost.

Van sommige gereduceerde westwerken en zware vrijstaande torens is bekend dat ze van meet af aan waren overwelfd en veelal moeilijk toegankelijk waren. Berghuis gaat er van uit dat deze overwelfde westwerken en vrijstaande torens ondermeer een functie als verdedigbare veste hadden.¹⁹ Wanneer men te Britsum de gewelven meteen aan had willen brengen, zouden de bouwers rekening gehouden met een consequent ingepast systeem van muurpijlers met imposten en gordelbogen ter ondersteuning. Aan de architectuur, die men toepaste voor

Afb. 7. Doorsnede van het westwerk (tek. MAB Nijmegen)

de oorspronkelijke doorgangen tussen de nevenruimte en de toren op de verdieping en tussen de gehele westbouw en het schip, is te zien dat men hier wel zeer zorgvuldig te werk is gegaan.

Afb. 8. Reconstructie van de oostgevel van het westwerk (tek. MAB Nijmegen).

De overwelfing kan nog in de 13de eeuw zijn aangebracht. Het oorspronkelijke concept heeft gelukkig ook sporen nagelaten en wel in de beide nevenruimten op de hoeken met de westgevel. Het betreft restanten van in grondvlak L-vormige hoekpijlers welke onder de huidige gewelfaanzetten deels zijn weggebroken. Zeer waarschijnlijk hebben deze pijlers behoord tot de oorspronkelijke ondersteuning van een houten zoldering. Of op deze pijlers direct een strijkbalk was gelegd, of dat ze een muurverzwaring hebben ondersteund met een

boogvormige onderzijde en vlakke bovenzijde waarop de balklaag lag, is thans niet na te gaan.

De nevenruimten waren op de begane grond en verdieping middels doorgangen in de oostmuur verbonden met de kerk.

Achter de gordelbogen van de koepelgewelfjes bevindt zich een ondiepe, overwelfde strook eindigend tegen de oostmuur, waar de voormalige rondboogdoorgang naar het schip thans door een bakstenen wand is afgesloten. Deze dichtzetting in rode handvorm baksteen heeft vermoedelijk pas plaats gevonden in de 18de eeuw (afb. 6).

In het gewelf van de noordelijke nevenruimte is een rechthoekig gat aanwezig waardoor men via een laddertrap op de verdieping van de westbouw kan komen. Dit gat is vrijwel zeker niet oorspronkelijk (afb. 6). In de periode waarin deze ruimten nog een houten balklaag als plafond hadden kan één van beide nevenruimte goed gediend hebben als trappenhuis. Bij torens en westbouwen die ook dienden als toevluchtsoord was, zoals Berghuis aantoonde, de verdieping veelal slechts bereikbaar vanuit het schip, meestal via een moeilijk toegankelijke trap of een losse laddertrap. De westbouw van Britsum zal door het aanvankelijk ontbreken van gewelven deze functie niet van meet af aan hebben gehad, (afb. 7). Mogelijk is de overwelfing van de onderbouw alsnog aangebracht om deze reden. Men was toen wel genoodzaakt om de trap aan te brengen in het schip, waardoor men via één van de doorgangen tussen westbouw en schip op de verdieping van de toren kon komen. Toen men in 1862 tegen de westwand van het schip het orgel met de orgelgalerij aanbracht, verviel de mogelijkheid om vanuit het schip de verdieping van de westbouw te bereiken en was het trapgat in het gewelf onmisbaar.

Afb. 9. Interieur van de verdieping van de noordelijke nevenruimte van de westbouw. Links het boogrestant met impost van de gedichte doorgang naar het schip en rechts de hoog en impost van de doorgang in de torenromp. Rechts is nog het metselwerk zichtbaar van de 18de-eeuwse versterking van deze doorgang (foto F. Haans 1998).

Afb. 10. Gedichte doorgang in de noordwand van de toren tussen de voormalige zolder van nevenruimte en de ruimte boven de torenkapel (foto F. Haans 1998).

De oorspronkelijke rondboogdoorgang tussen de eerste torenverdieping (torenkapel?) en het schip is dichtgezet met kloostermoppen, waarbij ook veel rommelig en afwijkend gekleurd materiaal is gebruikt. In deze dichtzetting is een kleine, door een segmentboog afgesloten doorgang geplaatst, die later ook weer met middeleeuwse baksteen is dichtgezet. Het oorspronkelijke beeld van een monumentale galerijbouw met twee keer drie grote doorgangen is gereconstrueerd, zie afb. 8. Na het aanbrengen van de huidige schipgewelven kwamen de openingen tussen de nevenruimten van de westbouw en het schip op de verdieping te vervallen en sloot men deze af. Mogelijk is toen ook de doorgang naar de torenverdieping dichtgezet, waarbij men een kleine doorgang spaarde om via een laddertrap vanuit het schip alsnog op de verdieping van de westbouw te kunnen komen.

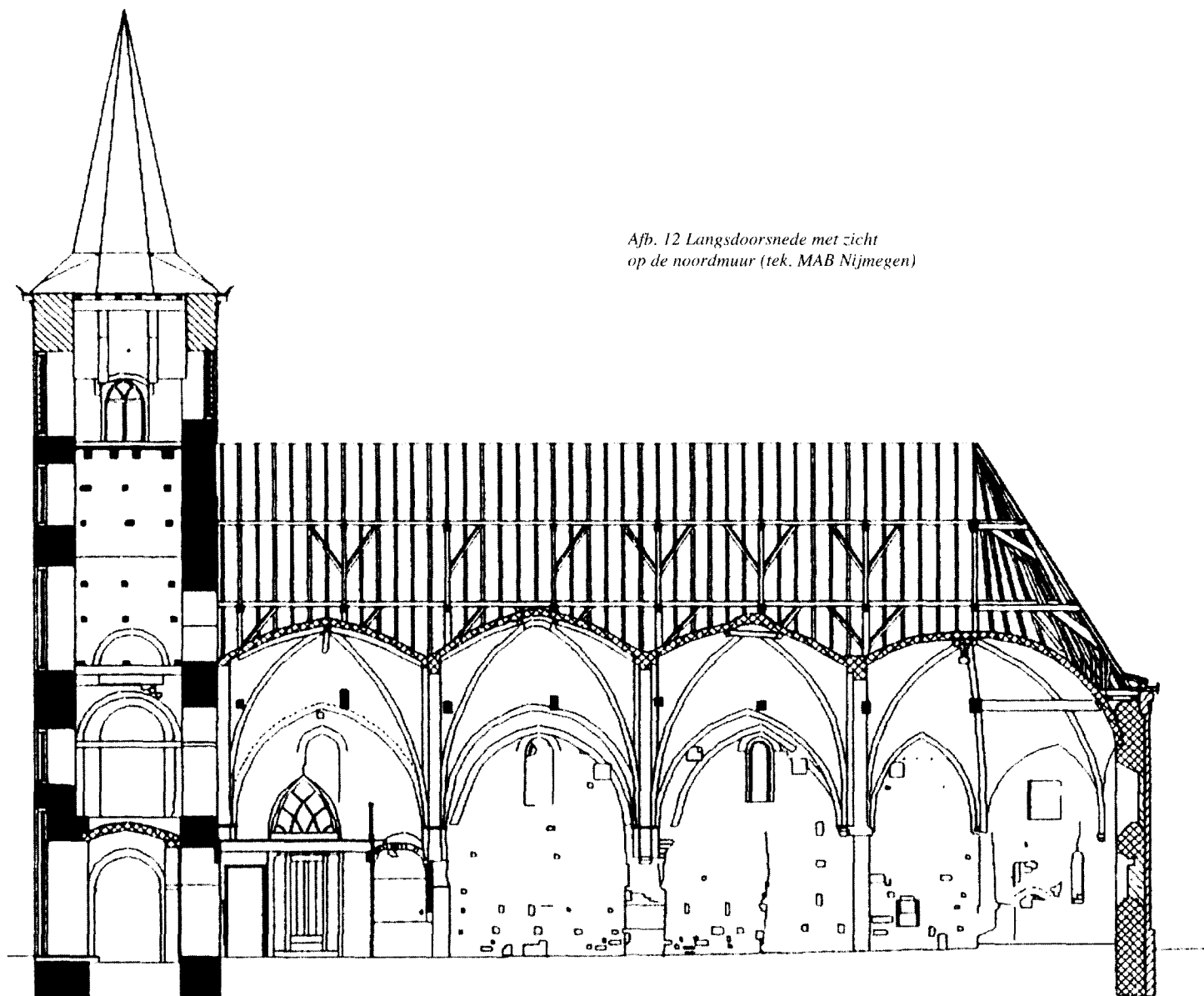
De verdieping in de toren en de nevenruimten zijn niet overweld en er zijn ook geen sporen van een overwelfing aangetroffen. Hoewel de wanden thans ingrijpend zijn beklampt, zijn ook op de duidelijke foto's van Van der Wal in het oorspronkelijke muurwerk geen restanten van gewelfaansluitingen

zichtbaar. Zoals eerder opgemerkt stonden deze nevenruimten via een grote doorgang met een rondboog op imposten (op dezelfde hoogte als aan de zijde van het schip) in open verbinding met de torenverdieping. Deze doorgangen zijn reeds in de 18de eeuw middels een anderhalfsteens brede binnenboog in rode baksteen verkleind en verstevigd. Kennelijk vertrouwde men de stabiliteit van de toren op dat moment niet (afb. 9).

Opmerkelijk zijn de thans gedichte lage rondboogdoorgangen net boven de grote doorgangen in zowel de noord- als de zuidgevel van de toren. Ook deze doorgangen bevinden zich nog onder het dak (ook onder het oorspronkelijke dak!) van de beide nevenruimten (afb. 10). Vlak boven deze bogen bevinden zich immers de balkgaten van het oorspronkelijke lessenaarsdak, terwijl bovendien bij de noordelijke nevenruimte op de torenromp vier lagen boven deze gaten een uitspringende bakstenen lijst bewaard is gebleven, welke de aansluiting van het oorspronkelijke lessenaarsdak op de torenromp markeert. Over de functie van de doorgangen bestaan gelukkig geen

Afb. 11. Doorgang vanuit de verdieping boven de torenkapel naar de gewelven van het schip, gezien vanuit de toren (foto F. Haans 1998)

Afb. 12 Langsdoorsnede met zicht op de noordmuur (tek. MAB Nijmegen)

raadsels. Vanuit de torenromp kon men via deze doorgangen op de zolders van lessenaarsdaken boven de nevenruimten komen. In dit verband is het wel van belang om op te merken dat de zolders onder de lessenaarsdaken in ieder geval ook oorspronkelijk niet van de kerkzolder boven het schip gescheiden waren door stenen gevels. Op zowel de noord-oost hoek als de zuid-oost hoek van de toren zijn namelijk geen restanten te zien van eventueel hier op aansluitende halve topgevels. Het metselwerk van de torenromp hoekt hier gewoon ongestoord om. De oostelijke gevels van de nevenruimten van de westbouw sloten oorspronkelijk vlak boven de boog van de opening tussen nevenruimte en schip, ter hoogte van de zoldervloer vlak af.

Net boven de rondbogen van de grote doorgangen op de verdieping van het westwerk springt het muurwerk van de toren inwendig in. Dit markeert een oud vloerniveau, dat de toren-

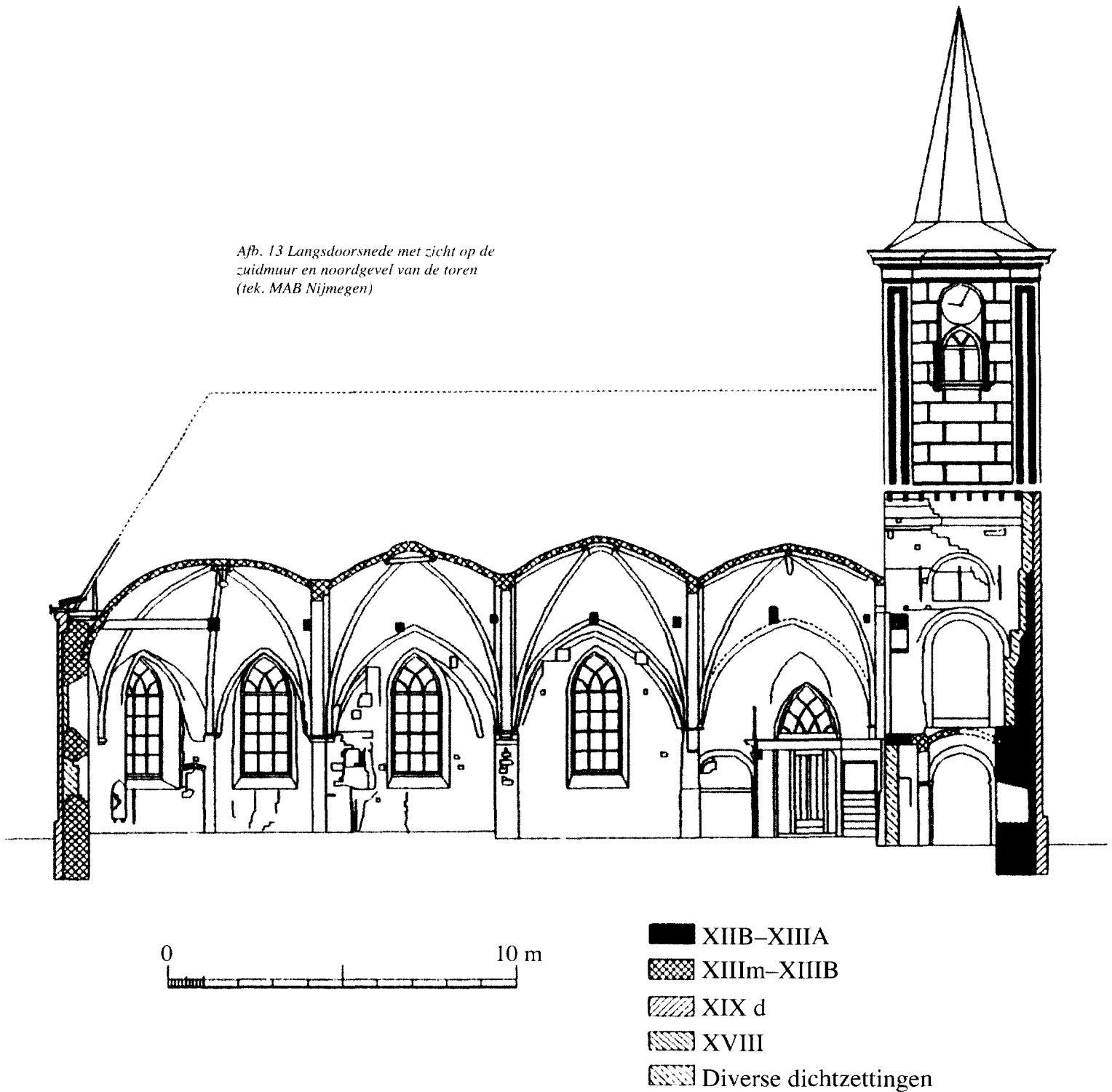
kapel(?) boven als plafond afsloot. Thans bevindt zich op ongeveer drie lagen baksteen boven deze sprong de balklaag van de klokkenstoelconstructie (afb. 7). De klokkenstoel met vier hoge hoekstijlen en twee stijlen halverwege respectievelijk de zuid- en noordgevel is niet in het dendrochronologische onderzoek van de RDMZ betrokken, waardoor een exacte datering niet voorhanden is. De constructie oogt echter 18de-eeuws. Op dit niveau bevinden zich in onderin in de noord- en zuidgevel de eerder beschreven, met kloostermoppen gedichte rondboogopeningen. De opening met een ten opzichte van de dagkanten iets naar buiten ontspringende rondboog is hier goed zichtbaar en sluit in de top van de boog af met een wigvormige baksteen (afb. 11).

De bovenbouw van de toren met daarin de galmgaten is blijkens de sporen in het metselwerk in een later stadium

(18de/19de eeuw) in deels rode en deels gele handvorm baksteen vernieuwd. De boogopeningen van de galmgaten zijn uitgevoerd in een klein formaat baksteen, in de zuidgevel is dit gele baksteen. In het bovendeele zijn ijzeren trek-

stangen zichtbaar en de spitsconstructie rust hier op in de muren opgenomen stijlen met korbelen, die het onderste tafelmoment van de spitsconstructie schoren. De datering van deze historisch ogende, eiken(?) naaldspitsconstructie met pen/gat

Afb. 13 Langsdoorsnede met zicht op de zuidmuur en noordgevel van de toren
(tek. MAB Nijmegen)

Afb. 14. Zicht op de deels vrijgelegde oude zuidingang
(foto F. Haans 1998)

verbindingen met toognagels is nog onduidelijk. Nader onderzoek van de constructie zelf en datering van houtmonsters zal uitwijzen of de spits ouder is dan de 18de eeuw.

Tenslotte vragen sporen in het metselwerk van de oostwand van de toren onder het schipdak aandacht, omdat het de aansluiting van oudere kappen betreft. Opmerkelijk is hier allereerst de reeks gaten die een dakhellingslijn volgt, welke minder steil is dan de huidige daklijn (afb. 5 en 8). De onderlinge afstand tussen deze gaten is gemiddeld 30 cm (hart-op-hart ongeveer 35 cm). Uit het onderzoek is gebleken dat hier hout in heeft gestoken met een afgeronde onderzijde en een vlakke bovenzijde, vermoedelijk zwaar uitgevoerde (pan)latten, behorend bij een dekking met onder- en bovenpannen of stro.²⁰

Opvallend is verder een tweede daklijn bestaande uit spicerestanten, die zich bevindt op ongeveer 30 cm boven de voornoemde daklijn. Deze daklijn behoort, gezien de onderlinge afstand tussen beide lijnen, vrijwel zeker niet tot de lijn met de panlat-gaten. De lijn met de panlat-gaten behoort mogelijk tot de kap van een voorganger van het huidige schip en de daklijn daarboven tot de eerste kap van het bestaande bakstenen schip. Dit tweede dak had kennelijk een strijkgespan omdat er geen sporen van balk- of panlat-gaten zijn aangetroffen. De dekking van dit dak is bij de aansluiting op de torenromp zoals gebruikelijk aangesmeerd geweest met mortel.

Interieur, het schip en koor

Het schip, de wanden (afb. 12 en 13)

De muren zijn ter voorbereiding van de interieurrestauratie partieel ontleisterd. De gewelven en de muren van de westelijke schiptravee waren ten tijde van het onderzoek echter in het bovendeel nog grotendeels gepleisterd, mede uit respect voor aanwezige schilderingen. De waarnemingen beperken zich tot de ontleisterde gedeelten.

Het muurwerk van deze wanden blijkt hoofdzakelijk te zijn uitgevoerd in baksteen met spaarzaam gebruik van natuursteen voor enkele kraagstenen in het oostelijke vak van het

schip, bij de overgang naar de koortravee. Het muurwerk is behoudens latere herstellingen en inboetingen uitgevoerd in kloostermoppen. Van een duidelijk verband is geen sprake. Bij het muurwerk liggen hoofdzakelijk strekken in het zicht met af en toe een kop als ankersteen. Alleen in de koortravee lijkt op sommige plaatsen sprake te zijn van een Noor(d)s verband. In de middelste en de oostelijke travee van het schip konden de baksteenformaten worden gedocumenteerd: 29-31 x 15 x 8½-9 cm, 10 lagen = 102½-103 cm. Enige maten konden voorts worden genomen in de westelijke travee rechts van de houten wand van de orgelgalerij. Hier is naast baksteen van het bovengenoemde model ook steen aangetroffen met grotere streklengthe (31½-32cm) en een grotere dikte (9,2-10 cm). Het betreft hier het bovendeel van de westelijke travee, boven de geboorte van de gewelven. Het formaat in het schip is verder constant te noemen, waardoor we kunnen spreken van een vrijwel zeker in één fase tot stand gekomen bouwdeel.

Ook de muurpijlerrestanten en de gordelbogen van de gewelven zijn uitgevoerd in baksteen van het zelfde formaat.

Na de ontleistering van de schipmuren kwamen veel bouwsporen in het zicht waarvan met name sporen van oudere doorgangen, oudere vensters en opvallende, in het metselwerk opgenomen boogrestanten voor dit verhaal van het grootste belang zijn. Allereerst vragen in zowel de noord- als de zuidmuur direct naast de houten wand van de orgelgalerij aangetroffen sporen van een oude dichtgezette doorgang onze aandacht (afb. 14). Deze oudere, ongeveer 1,5 meter brede ingangen sluiten elk aan de bovenzijde af met een enigszins gedrukte rondboog met een horizontaal verlopend middengedeelte. Aan de zichtzijde is deze boog uit koppen samengesteld en dus halfsteens hoog. Uit de kopmaat van de gehanteerde baksteen blijkt dat het materiaal van deze doorgangen aansluit bij het metselwerk van de schipwanden en hiermee een eenheid lijkt te vormen.

Toch kunnen deze portalen jonger zijn dan het schip zelf. Zo valt met betrekking tot de plaats van deze doorgangen op dat één van beide dagkanten²¹ vrijwel samenvalt met respectievelijk de linker- en de rechter begrenzing van de muurpijler, die

Afb. 15. Het teruggevonden venster met daarboven de afgehakte muraalboog van een eerdere overwelling in de noordwand van de oostelijke schiptravee (foto F. Haans 1998).

Afb. 16. Detail van het oorspronkelijke venster in de oostelijke schiptravee (foto F. Haans 1998)

de gordelboog, muraalbogen en diagonaalribben van de gewelven ondersteunt. Deze muurpijler is thans aan de noordzijde nog maar over een hoogte van ongeveer 80 cm voorhanden, maar liep oorspronkelijk door tot aan de vloer. Deze rechter dagzijde van de noordelijke doorgang is thans voor een groot gedeelte (inclusief het eerste deel van de boog) uitgevoerd in gele Friese steen zijn. De bovendelen van de boog zijn echter nog in het oorspronkelijke forse kloostermoppenmateriaal uitgevoerd. Opmerkelijk is voorts de boogvorm van beide doorgangen; een rondboog met een vlak middengedeelte. Deze merkwaardige boogvorm komt doorgaans voor bij jongere (15de-eeuwse) portalen in Friese kerken. Beide doorgangen waren ten tijde van het onderzoek dichtgezet met een halfsteens muur opgetrokken in hergebruikte kloostermoppen, kleine rode handvorm baksteen en zogenaamde Friese geeltjes. In de dichtzetting van het noordportaal was onder de boog een gat voorhanden waar enige maten konden worden genomen.²² De doorgang is voorzien van oude pleister. Uit het onderzoek bleek dat deze bestaat uit drie dunne pleisterlagen. De doorgang is dus niet veelvuldig gewit en heeft derhalve mogelijk maar een relatief korte periode gefunctioneerd. Het is echter mogelijk dat aanvankelijk alleen de buitenzijde van dit portaal is dichtgezet en dat de doorgang aan de binnenzijde nog een tijdlang als nis heeft dienst gedaan en pas weer later (in de 18de eeuw, of nog later?) geheel is dichtgezet.

Van hoge bouwhistorische waarde zijn voorts de sporen van dichtgemetselde vensters in de noordmuur. De thans blinde noordmuur blijkt in elke travee oorspronkelijk voorzien te zijn geweest van een klein, hoog geplaatst venster. Deze vensters zijn aan de bovenzijde afgesloten door een boog die het midden houdt tussen een rondboog en een spitsboog (afb. 15). De dagkanten, met daarop restanten van pleisterwerk, zijn schuin geplaatst waardoor de feitelijke lichtopeningen veel kleiner zijn dan de dagmaat aan de zijde van het interieur. De lichtopening bezit een uit gebakken steen opgebouwde sponning, in de top uitgevoerd in baksteen in de vorm van boogsegmenten. Drie stukken gebogen steen vormen hier de afsluitende

boog van het raam (afb. 16). Na deze sponning van het bakstenen 'raam' zal de opening zich echter naar het exterieur toe middels schuin geplaatste dagkanten wel weer iets verbreden, maar hierover zijn thans geen gegevens te verkrijgen. Opmerkelijk is voorts dat de vensterbogen aan de interieurzijde spits zijn dan bij de feitelijke opening, waar de vorm van de boog van de sponning meer neigt naar een rondboog. Vanwege de nog aanwezige vulling was ten tijde van het onderzoek nog niet te achterhalen op welke wijze deze vensters gevuld waren.

De westelijke travee is boven de orgelgalerij nog altijd grotendeels gepleisterd, maar ook hier tekent zich duidelijk het oude gedichte rondboogvenster af, schuin rechts boven het spitsboogvormige bovenlicht van het huidige noordportaal (afb. 12). Van het venster van de middelste travee correspondeert de boogtop nog in enige mate met de boogtop van de muraalboog van het gewelf, maar bij de oostelijke travee is de boogtop van de muraalboog van het gewelf ten opzichte van de boogtop van het venster sterk naar links verschoven (afb. 15). Net als bij het gedichte portaal zijn ook bij deze vensters de afsluitende bogen halfsteens hoog, waardoor dus aan de interieurzijde de koppen in het zicht liggen.

Een ander belangwekkend bouwspoor vormen de opmerkelijke restanten van grote in het muurwerk opgenomen bogen, onder de muraalbogen van de huidige gewelven. In elke travee bevindt zich een dergelijke boog met een onregelmatige spitsboogvorm, waarvan de boogtop bij de noordmuur strak over de hierboven beschreven vensters is heen getrokken (afb. 12 en 13 en 16). Bij de zuidgevel doorbreken de later vergrote vensters thans deels deze bogen. Bij de noordmuur heeft men van de koppen van de boogtoppen van de vensters zelfs een deel afgehakt om plaats voor de top van deze bogen te maken (afbeelding 16). Op één plaats bevond zich onder de boog een gat, waar gekeken kon worden hoe diep de steen van deze bogen in het muurwerk steekt. De bogen bezitten een kopmaat van 15 cm en een dikte van 9 cm en blijken tot een diepte van 20-23 cm in het muurwerk te steken. De stenen van deze bogen zijn dan ook aan de interieurzijde afgehakt en hebben oorspronkelijk dus ongeveer 10 cm uit het muurwerk gestoken. De functie van deze bogen werd dan ook al spoedig duidelijk: het zijn muraalbogen geweest, die bij een (geplande) overwelving hebben behoord welke nog voorafging aan de huidige overwelving. Het is mogelijk dat deze oudere overwelving door een planwijziging met uitzondering van de muraalbogen nooit is uitgevoerd.

Ook de huidige overwelving maakt gebruik van dergelijke muraalbogen, waarop de gewelfschelpen bij aansluiting op de schipwand rusten. Wanneer we de plaats en vooral de hoogte van deze afgehakte bogen afzetten tegen de hoogte van de nog bestaande muraalboog van het koorgewelf in de koortravee, dan blijkt dat deze fragmenten van een oudere overwelving in het schip wat betreft de hoogte goed aansluiten bij die van het nog bestaande koorgewelf (afb. 12 en 13). Het is dus mogelijk dat het koorgewelf nog behoort tot de eerste overwelvingsfase. In het schip zijn de gewelven niet gebouwd ofwel om één of andere reden vernieuwd, waarbij het nieuwe gewelf iets hoger werd aangebracht.

De huidige gewelven worden bij de muur opgevangen op pijlers, bestaande uit een ongeveer 60 cm brede in doorsnede rechthoekige muurverzwaring (waarop op de hoeken de muraalbogen en de diagonale ronde ribben uitkomen), met in het midden tegen deze dam een ongeveer 30 cm brede, naar voren springende rechthoekige dam, die de even brede rechthoekige gordelboog opvangt. De dammen sluiten boven af met een bakstenen, iets afgeronde impost of deklijst. Deze muurpijlers zijn later bij wijziging van het interieur vanaf de vloer soms wel, zoals aan de noordzijde, tot op een hoogte van ongeveer 2,20 meter weggebroken en de ongeveer 80 cm hoge restanten ving men toen aan de onderzijde op middels een afgeschuinde bakstenen kraagsteen. Onder deze restanten van de muurpijlers zijn de uitbraaksporen van de gesloopte pijlerdelen in het zicht gekomen. Deze uitbraken zijn deels gedicht met hergebruikte kloostermoppen, deels met Friese geeltjes en deels met rode dunne baksteen, zoals bij de gedichte doorgangen. Bij de scheiding tussen de middelste travee en de oostelijke schiptravee in de noordmuur is de afstand tussen de geboorte

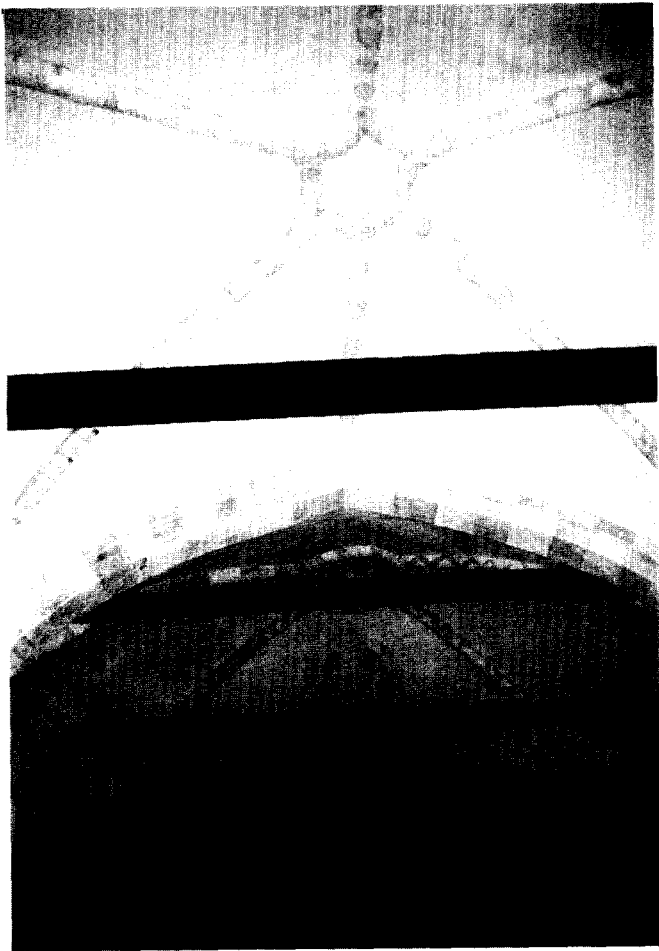
Afb. 17. De gereconstrueerde rondpijler bij de overgang van schip en koortravee aan de noordzijde. Boven de pijler een kraagsteen in rode zandsteen en tufsteen en een deels rond verlopende bakstenen profiellijst. (foto F. Haans 1998)

van de oudere muraalbogen opmerkelijk groot. Wanneer deze eerste gewelven ook op een muurpijler zijn opgevangen, dan moet deze in ieder geval direct onder de gewelfaanzet bijna 1,40 meter breed zijn geweest. De uitbraaksporen van de muurpijlers zijn overal echter niet breder dan de huidige pijlerrestanten. Dit wijst erop dat men bij de (geplande?) bouw van de eerste overwelling de muraalbogen en diagonale ribben van het gewelf in het schip middels kraagstenen heeft willen opvangen. Alleen de gordelbogen moesten zich voortzetten in muurpijlers. Sporen van kraagstenen treffen we aan in de oostelijke travee van het schip, waar een naad is aangetroffen, die vanuit de binnenzijde van de geboorte van de afgehakte muraalboog volgens een golvende lijn verloopt naar een naad die gelijk ligt aan de rechter begrenzing van het huidige slechts 60 cm brede muurpijlerrestant (afb. 12). Bij de overgang van de oostelijke schiptravee naar de koortravee blijkt de afstand tussen de buitenzijde van de geboorte van de muraalbogen 90 cm te bedragen, zoals thans ook nog het geval is. Hier worden de muraalboog en gewelfrib in de noordmuur aan schipzijde nog altijd opgevangen door een deklijst van rode zandsteen, met een kwart-rond hol profiel, met daaronder een kraagsteentje van tufsteen (afb. 14). De ronde driekwartzuil onder deze deklijsten betreft een recente reconstructie, gebaseerd op de bewaarde bakstenen lijst die een enigszins rond verloop te zien geeft (afb. 17).

Op verscheidene plaatsen bevinden zich voorts gaten in de muur, waar men een dieptemaat kan nemen tot aan een muur die is uitgevoerd in baksteen van een 19de-eeuws karakter (binnenzijde klampmuur van de buitengevel?). De diepte van deze gaten bedraagt 70 cm, mogelijk dus de huidige dikte van de middeleeuwse noordmuur. Het is echter niet uitgesloten dat de werkelijke dikte van de middeleeuwse muur nog 10 tot 15 cm groter is en rond de 85 cm bedraagt. In de gaten is ook gekeken naar de opbouw van de muur en deze blijkt te bestaan uit vier parallel aan elkaar geplaatste halfsteens muren, welke slechts af en toe middels een kop met elkaar verankerd zijn. Duidelijk aanwijsbare sporen van kistwerk, zijn in beide schipmuren niet aangetroffen.

In de onderbouw van de middelste en oostelijke schiptravee is tot op een hoogte van 1,20 meter een reeks gaten aangetroffen in het metselwerk, samenhangend met bevestigingspunten van meubilair aan het muurwerk. Tegen deze wand stonden immers reeds lange tijd bankenblokken en twee herenbanken. Om dit meubilair vlak tegen de muur te zetten, heeft men in het verleden de muurpijlers van de gewelven voor een belangrijk deel weggehakt (afb. 1).

De zuidmuur heeft thans, in tegenstelling tot de noordwand, vanwege de aanwezigheid van grote spitsboogvensters een geheel ander karakter. Deze vensters bevinden zich op de plaats waar men kleinere vensters zou verwachten van het type dat in de noordgevel is aangetroffen. Vanwege de vergroting van deze vensters is het uitgesloten dat er nog sporen van de oudere, veel kleinere vensters aangetroffen worden. De grote spitsboogvensters, één in de middelste schiptravee en één in de oostelijke travee, zijn getuige de bouwsporen duidelijk in een later stadium ingebrooken. Bij het aanbrengen van de vensters heeft men

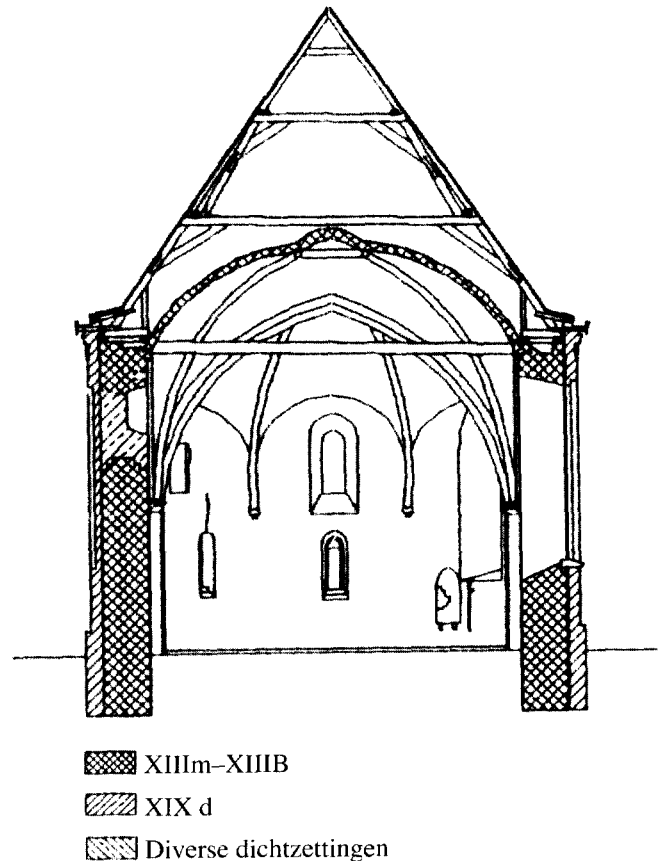
Afb. 18. De schipgewelven gezien naar het oosten na restauratie (foto C.J. Frank 1999)

zowel een nieuwe spitsboog als nieuwe schuingeplaatste dagkanten ingewerkt in het oude muurwerk (afb. 13). Sporen van de oorspronkelijke vulling van deze vensters zijn niet aangetroffen, omdat de dagkanten bij de 19de-eeuwse omklamping nogal verhakt zijn. Waarschijnlijk hebben deze vensters een bakstenen vorktracering bezeten, bestaande uit een middenmontant die zich in de venstertop splitste in een vork (gaffelvorm), zoals de eerder genoemde prent van Stellingwerf ook suggereert.

In de zuidmuur zorgde de bevestiging van de 17de-eeuwse preekstoel tegen deze muur voor een fors gat, waarin zich achterin een rechthoekige nis bevindt. De grootste diepte van dit gat bedraagt 75 cm. Daarachter is een dichtzetting in 19de-eeuwse steen zichtbaar. Getuige de aanwezigheid van pleisterwerk op de dagkanten van dit gat, heeft het een tijdlang (dus voor de plaatsing van de preekstoel!) dienst gedaan als nis, of misschien zelfs als venster. Een duidelijke afsluiting in de vorm van een boog ontbreekt, waardoor deze nis niet van meet af aan in het muurwerk opgenomen zal zijn geweest.

De huidige schipgewelven hebben een duidelijk Romano-gotisch karakter, met hun koepelvorm en forse, in doorsnede

ronde bakstenen ribben, gecombineerd met in doorsnede rechthoekige gordelbogen. Van deze gordelbogen wordt de boog bij de scheiding tussen de middentravee en de oostelijke travee aan weerszijden geflankeerd door een terugliggende smallere in doorsnede ook rechthoekige boog (intrados), terwijl bij de twee andere bogen deze flankerende boog alleen aan de westzijde aanwezig is. Het gewelf van de westelijke travee is

Afb. 19. Dwarsdoorsnede richting koor (tek. MAB Nijmegen)

achtelig, dus met diagonaalribben, nokribben en thans incomplete ribben komend vanuit de top van de muraalbogen. De ribben komen in de kruin samen in één punt. Het gewelf van de middentravee is zesdelig (met diagonaalribben en nokribben) en deze ribben zijn vlak voor de kruin omgebogen waar ze verbonden worden door een rondboogje. Deze rondboogjes vormen tevens gezamenlijk een stervorm. Het oostelijke schipgewelf is opgezet als een vierdelig gewelf met alleen diagonaalribben, die bij de kruin samenkomen in een grote ring (afb. 18).

Bij partiële ontleistering van deze gewelven is gebleken dat de gewelvkappen (of schelpen) grotendeels bestaan uit baksteen met slechts plaatselijk delen in tufsteen.²³ Opmerkelijk is het feit dat de ronde bakstenen ribben nauwelijks verband hebben met de gewelvschelpen en dus tegen de gewelfkoepels

aangeplakt lijken te zijn. De gewelven bezitten nog restanten van schilderingen en kleurige afwerkingen op de ribben en gordelbogen waarop verderop nog kort ingegaan zal worden.

De koorpartij (afb. 19)

Ook in de koorpartij heeft partieel ontleistering plaats gevonden vanwege de aanwezigheid van belangwekkende schilderingen op zowel het gewelf als de bovendelen van de wanden. Van de bouwhistorisch waardevolle onderdelen waren de sporen van de oorspronkelijke vensters van de koorluiting al ten dele gedurende een langere tijd bekend (afb. 1). Voorts was toen al de aftekening in het pleisterwerk zichtbaar van een groter, hoger geplaatst rondboogvenster in het centrale deel van de sluiting. De ontleistering heeft zich grotendeels geconcentreerd op de lagere delen van de sluiting, onder de aanzetten van de gewelfribben, waar naast deze oorspronkelijke vensters ook restanten van nissen (piscina-nissen) en openingen (hagioscopen?) aan het licht kwamen.

Ook in deze koorpartij zijn de baksteenformaten ingemeten en deze komen overeen met die in het schip en vertonen slechts geringe afwijkingen (zie bijlage 1). Op sommige plaatsen, met name in de noordelijke koortravee, lijkt sprake te zijn van een duidelijk metselverband. Hier zijn delen uitgevoerd in Noord(d)s verband, met dus per laag telkens twee strekken afgewisseld door een kop.

Uit het onderzoek is vast komen te staan dat de koorluiting oorspronkelijk werd verlicht door middel van drie laag geplaatste kleine rondboogvensters en boven het middenvenster van deze reeks een tweede, groter rondboogvenster. Van de drie kleine, laag geplaatste vensters is het zuid-oostelijke venster door de latere inbraak van een veel groter spitsboogvenster geheel verloren gegaan. De twee andere vensters zijn betrekkelijk gaaf bewaard gebleven en vertonen in vorm en constructie grote gelijkenis met de teruggevonden vensters in de noordwand van het schip. Ook hier vertoont het noord-oostelijke venster in de afsluitende boogvorm een lichte spitsboogvorm, in zowel de boogopening aan interieurzijde als in de bakstenen raamsponning (afb. 20).²⁴ Deze bakstenen sponning bezit in de top twee in een halve boogvorm gebakken stenen. De onderdorpel van de venster nis is hier vanaf de sponning naar het interieur toe trapsgewijs aflopend uitgevoerd.²⁵

Het grotere, hoog geplaatste centrale koorvenster dat tijdens de vrijlegging van de schilderingen eveneens is opengebroken, heeft nog grotendeels gepleisterde dagzijden. In het linker bovendeel zitten restanten van de vrijgelegde schilderingen zich voort op de vensterdaggant, waardoor duidelijk is dat we hier van doen hebben met een waarschijnlijk oorspronkelijk venster, dat in ieder geval ten tijde van het aanbrengen van de schilderingen al bestond.

Bij het onderzoek zijn voorts enige restanten van nissen aangetroffen, zowel beneden als boven in de wand van zowel de sluiting als de koortravee. In de koortravee is aan de noordzijde in het benedendeel een diepe rechthoekige nis aangetroffen, met schuin geplaatste dagganten. De nisopening versmalt

Afb. 20. Het gedichte oorspronkelijke koorvenster in de noordzijde van de sluiting (foto F. Haans 1998)

zich vanuit het interieur naar buiten toe. De opening wordt aan de bovenzijde niet afgesloten door een boog of een rollaag. De metsellagen lopen dan ook horizontaal aan de bovenzijde over de nis door en thans is uit deze laag een steen gevallen. Aan de binnenzijde van deze nis is goed de opbouw van het muurwerk zichtbaar. Hier zijn vier parallel aan elkaar opgemetselde halfsteens dikke schillen zichtbaar, op verschillende plaatsen door ankerstenen onderling aan elkaar verbonden. Ook hier is dus in de kern van de muur geen kistwerk met puin- en mortelvulling aangetroffen. Of deze opening zich tot aan de buitengevel als een (spleet)venster of hagioscoop heeft voortgezet, of dat het een diepe nis is geweest, is niet met zekerheid vast te stellen. Het lijkt er echter op dat de opening zich tot in de buitengevel heeft voortgezet, vanwege de dichtzetting met 19de-eeuwse baksteen.

Opmerkelijk zijn voorts de restanten van oud ijzerwerk welke boven vlak onder de schildboog van het gewelf in het metselwerk zijn aangetroffen. Bovenin betreft het een reeks van vier punten waar zich een ijzeren kern van een verankering in

Afb. 21. Restanten van een mogelijke hagioscoop in de zuidelijke koorsluiting (foto F. Haans 1998)

de muur bevindt. Iets lager bevindt zich nog een restant van een ankerkern. Deze restanten hangen samen met de bevestiging tegen deze wand van een ouder interieurstuk (een sacramentshuis of een orgel?). Het is in dit verband opmerkelijk dat zich in deze koortravee geen klein, hoog geplaatst venster heeft bevonden zoals in het schip.

In de halfronde koorsluiting kwamen ook enige sporen van nissen in het zicht. We volgen in deze beschrijving de sporen van het noorden langs de sluiting naar het zuiden. In het eerste veld, aan de noordzijde, direct rechts van de (hier grotendeels in de 17de eeuw verhakke) sprong in het muurwerk tussen de koortravee en de inspringende sluiting, zijn in de onderbouw van het muurwerk sporen gevonden van een driesteens brede en steens diepe nis, die werd afgesloten door een flauwe spitsboog (afb. 12). Van deze nis, voor opbergen van altaarbenodigdheden?, was tijdens het onderzoek slechts het boven-deel van de latere vulling opengebroken.

Opmerkelijk is voorts de grote rechthoekige, slechts 4 cm diepe nis die zich bovenin in gevelvlak bevindt, op ongeveer een meter onder de muraalboog van het gewelf. Deze nis, ongeveer 80 cm breed en in hoogte variërend van 100 cm tot 90 cm,

werd in de eerste beschrijving van de vondsten van de schilderijen door P. Karstkarel nog als een oorspronkelijke nis geduid. Hij ging er van uit dat deze nis behoorde bij een sacramentshuis en dat de schilderijen op deze wand zich hadden aangepast op dit element. Zowel de theorie, dat de nis er reeds was toen de schilderijen werden aangebracht, als de interpretatie van de voorstelling van de schildering blijken thans, nu meer van de schildering is blootgelegd, niet te kloppen.²⁶ De nis is dan ook later is aangebracht, en doorsnijdt op brute wijze de schildering.

De functie van deze pas ruim na het aanbrengen van de schilderijen in het muurwerk uitgehakte nis blijft voorlopig onduidelijk, alhoewel het niet is uitgesloten dat de nis deel uitmaakte van een later aangebracht, mogelijk torenvormig sacramentshuis dat ten tijde van de Reformatie het onderspit moest delven. De nis is gevuld met forse kloostermoppen. In dit noordelijke veld van de sluiting bevindt zich voorts nog in het rechter benedengedeelte het eerder beschreven smalle rondboogvenster. Het tweede (oostelijke-) veld van de koorsluiting betreft het centrale oostelijke deel, waar de twee eerder beschreven vensters boven elkaar zijn aangetroffen. Het derde (zuid-oostelijke) veld van de koorsluiting wordt thans gedomineerd door het grote, jongere spitsboogvenster, waardoor een groot deel van de oorspronkelijke wandopbouw is verdwenen. Gelukkig bleven rechts naast het venster in de onderbouw de sporen bewaard van een nis, die vermoedelijk als hagioscoop dienst heeft gedaan. De opening is aan de bovenzijde afgesloten door een segmentboog, waarvan de baksteenkoppen (14 x 8 cm) in het zicht liggen (afb. 21). De nis is dichtgezet met dunne rode handvorm baksteen. De vulling is tijdens de ontpleistering deels uitgebroken, waardoor fragmenten van pleisterwerk aan de binnenzijde van de nis zichtbaar werden. Voorts werd in de nis achter de vulling op een diepte van 30 centimeter een restant aangetroffen van een kleine rondboogafsluiting, zeer waarschijnlijk behorend bij een opening in de buitengevel. Dit ondersteunt het vermoeden dat we hier van doen hebben met een zogenaamde hagioscoop. Van deze opening in de buitengevel is verder de onderzijde waargenomen, bestaande uit een dikke tegel die dienst deed als onderdorpel.

Direct links van het venster bevindt zich een tweede nis. Deze nis is ook grotendeels dichtgemetseld en sluit af met een spitsboog (afb. 13). Via een uitgehakt gat in de dichtzetting kon worden vastgesteld dat de nisdiepte steens is. De binnenzijde was gepleisterd. Waarschijnlijk diende de nis als piscina. Zoals eerder is genoemd, is aan de noordzijde de sprong tussen de koortravee en de aanzet van de halfronde koorsluiting bij de plaatsing van het meubilair deels weggehakt. Aan de westzijde van deze ongeveer steens brede sprong is een holle ruimte achter het halfsteens binnenblad van de sluiting zichtbaar. Dit zou kunnen samenhangen met een kistwerkconstructie van deze koorsluiting, maar zeker is dit niet. Het muurwerk kan er door het uitbraakwerk in de 17de eeuw deels uitgevallen zijn.

Bij deze sprong is voorts te zien dat het muurwerk van de sluiting vlak onder de aanzet van het gewelf over ongeveer een halve steen dikte verjongt. De kraagsteen die de gewelfrib

Afb. 22. Het koorgewelf. De samenkomst van ribben in een knoop, waaruit een hangende sluitsteen ontspringt. Foto F. Haans 1998

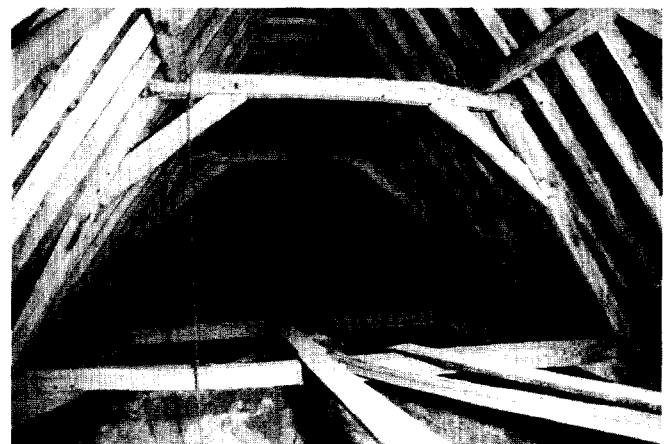
op deze plaats ondersteunde, is verdwenen. Deze verjonging, vlak onder het gewelf lijkt te wijzen op een aanpassing van de sluitingswand op de gewelfaanzetten. Het is niet duidelijk of men bij het aanbrengen van het gewelf de muur heeft teruggehakt, dan wel deels opnieuw heeft opgetrokken. Het laatste lijkt het geval te zijn, omdat we in de bovendelen van het koor een 10-lagenmaat hebben gemeten van 110 centimeter. Onder in het koor is overwegend 103 cm gemeten. De steen van de bovendelen van het koor is niet opvallend dikker. Het maatverschil moet dan ook vooral het gevolg zijn van een andere wijze van metselen met dikkere voegen. Het is mogelijk dat we hier van doen hebben met een tweede bouw-fase (na een winterstop?), waarbij de muur meteen op het geplande gewelf werd aangepast, zodat na uitharding van de metselmortel van het koor het gewelf gebouwd kon worden.

Het is het mogelijk dat men tijdens de bouw een planwijziging heeft doorgevoerd. Dit vermoeden wordt ondersteund door het feit dat het gewelf en de koorplattegrond in feite niet bij elkaar passen. Bij kerken met Romano-gotische koepelgewelven gaf men de voorkeur aan een rechte koorsluiting, zeker bij de laat 13de- en vroeg 14de-eeuwse voorbeelden. Soms was wel een absis voorzien, vaak veelhoekig opgezet, in plaats van half-rond, zoals hier het geval is. Een halfronde sluiting voorzag men in de Romaanse periode bij voorkeur van een absiscalot, terwijl men in het tijdvak van de Romanogotiek soms halve koepelgewelven over de koorsluiting aanbracht, gevolgd door een apart koepelgewelf over de koortravee, bijvoorbeeld in Pilsum (Oost-Friesland), het Friese Bozum en de Groninger kerk van Huizinge.²⁷ De oplossing van het koor van Britsum met één koepelgewelf over zowel de koortravee als de sluiting is bij een dergelijke plattegrond ongebruikelijk en misschien op te vatten als een experiment. De onregelmatige koepelvorm van het gewelf en het grillige verloop van de zes, in doorsnede ronde ribben lijken dan ook te wijzen op de problemen die men had met het aanbrengen van een dergelijk gewelf.

De ribben komen niet in één punt samen, maar net naast het op de scheiding van de koortravee en de sluiting gelegen snijpunt, waardoor het lijkt alsof ze in een knoop in elkaar draaien (afb. 22). Vanuit het eigenlijke snijpunt in het hart van deze knoop ontspringt een hangende sluitsteen, bestaande uit een kegelvormig element met als afsluiting een onregelmatige bolvorm van rode zandsteen. Op het gewelfvak boven de koortravee is voorts in schilderwerk een rib gesuggereerd die vanuit de top van de gordelboog tussen schip en koor verloopt naar de sluitsteen (afb. 22).

Net als in het schip hebben ook hier de ribben geen duidelijk constructief verband met de gewelfvelden, terwijl dit bij de laat 13de- en 14de-eeuwse Romano-gotische gewelven in Groningen wel het geval is. Bij deze gewelven zijn de bakstenen van de ribben in de gewelfvelden gestoken, met aan de onderzijde een ronde schijf die de feitelijke rib vormt. In Britsum zijn de ronde ribben tegen de gewelfkoepels 'geplakt' met als gevolg dat in een later stadium delen van de ribben van het westelijke schipgewelf, die opklommen vanuit de top van de muraalbogen, uit het gewelf zijn gevallen en verdwenen. De ribben van de gewelven van Britsum hebben dan ook een louter decoratieve functie. Het vaak grillige verloop van de gewelfribben, vooral bij het koorgewelf, maar ook bij de schipgewelven, maakt dit extra duidelijk. Ze zijn dan ook pas na het metselen van de gewelfkoepels tegen de gewelven aangebracht. Een dergelijke werkwijze kwam bij dit gewelftype wel vaker voor, maar dan liet men soms de ribben achterwege en ontstonden er ribloze koepelgewelven, waarop soms de ribben werden geschilderd, zoals in Hantumhuizen.

De gewelfvelden van het koor van Britsum zijn voor zover zichtbaar uitgevoerd in baksteen, niet zoals bij de 'rijpere' Romano-gotische gewelven gemetseld in keperverband of vlechtwerkpatronen. De opbouw van de koepel maakt duidelijk dat de gewelven te Britsum bedoeld zijn om van meet af aan een wit gepleisterde, met voorstellingen beschilderde afwerking te krijgen.²⁸ In tegenstelling tot de schipgewelven bezit het koorgewelf alleen in de koortravee uitgemetselde muraalbogen, bij de koorsluiting zijn ze middels een ornamentale schildering gesuggereerd. De hier geschetste gewelf-

Afb. 24. Zicht door de kerkkap naar het oosten. Foto F. Haans 1998

Afb. 25. Dubbele muurplaat met blokkeel en standzonen aan de noordzijde van de kap (foto F. Haans 1998)

constructie wijst op een betrekkelijk vroege datering van dit gewelf.

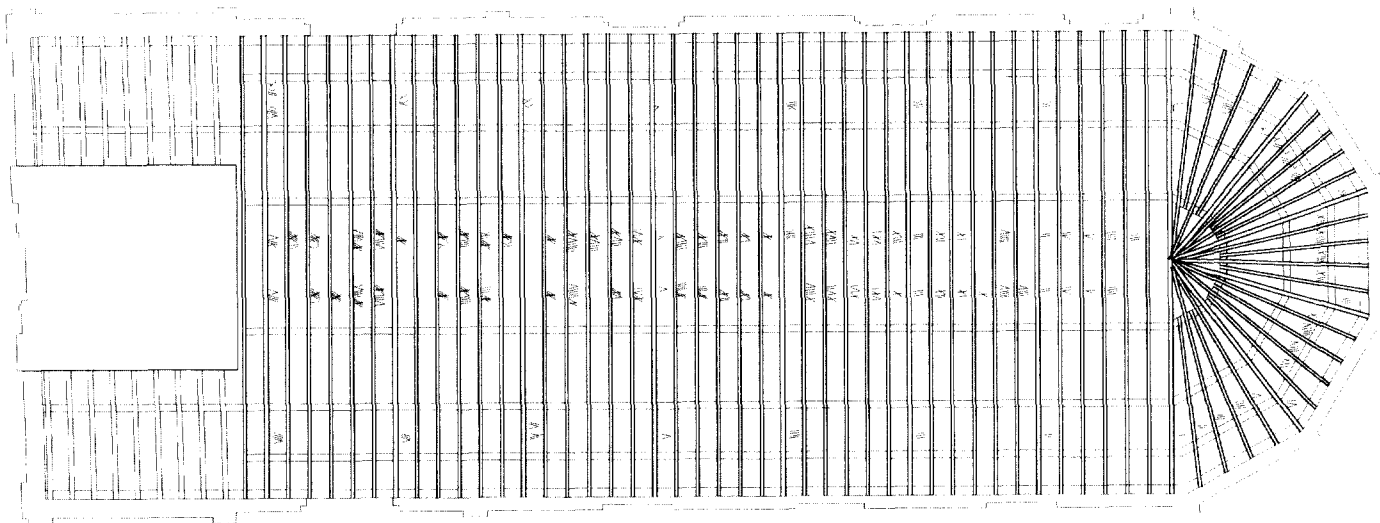
Kapconstructie

De eiken kapconstructie bezit in totaal acht jukspanten. In hoofdlijn is de kap van het gebruikelijke laat-middeleeuwse type met twee gestapelde dekbalkjukken. De trekbalken van de onderste jukken zijn door de gewelven heengestoken en de dekbalken van de onderste jukken steken net over de kruinen van de koepelgewelven heen (afb. 24). Boven koor sluiten op het oostelijke juk vier halve dekbalkjukken met halve stapel-

jukken aan. Op de dekbalken van de jukken en stapeljukken liggen zware jukplaten, waartegen de kapsporen rusten. De eiken sporenparen zijn telkens in de vakken tussen de jukken geplaatst met per vak vijf sporenparen. Elk sporenpaar bezit een haanhout, dat middels een halfhoutse verbinding op de sporen is gespijkerd. Ook de aansluiting van de windschoren op de jukstijlen bezit een gespijkerde verbinding. De andere verbindingen zijn pen/gat verbindingen met toognagels. De kapvoet bezit dubbele muurplaten. De binnenste muurplaat rust op de trekbalken van de kap en de buitenste op de muurkroon. De muurplaten zijn bij de aansluiting van de sporen op de buitenste muurplaat verbonden door een blokkeel. De sporen en de binnenste muurplaat zijn middels een standzoon verbonden. De standzoon is middels een pen/gat verbinding aan de onderzijde ingelaten in het blokkeel (afb. 25). De gootconstructie is gewijzigd bij de laatste restauratie. De nieuwe balkjes van de gootbodem zijn duidelijk zichtbaar.

De datering van de kap in de 15de eeuw is ingegeven door constructieve aspecten, zoals het betrekkelijk slanke hout (ook van de jukken), de toepassing van recht hout voor korbelen en windschoren en het voorkomen van gespijkerde verbindingen voor de windschoren en haanhouten. De opzet van de kap vertoont echter overeenkomst met zogenaamde 'overgangstypen' van een sporenkap naar een jukkenkap.

De stijlen van de onderste dekbalkjukken liggen namelijk in het zelfde vlak als de sporen. De sporenparen zijn dan ook geheel in de vakken tussen de jukken geplaatst. Bij het stapeljuk staan de jukstijlen meer naar binnen geplaatst, waardoor men hier een spoor (rustend op de jukplaat) tegen de jukstijl heeft gelegd, welke echter ter hoogte van de aansluiting van het korbeel op de stijl weer in het vlak van de sporen ligt, waardoor

Afb. 23. Plattegrond kapconstructie met telmerken. De sporenparen met haanhouten zijn ook gewoon van oost naar west doorgenummerd. Het systeem is vergelijkbaar met dat van de jukken. Bij de sporen is men echter minder consequent geweest met de links en rechtsaanduiding. Hier komt aan de linkerzijde maar af en toe een gebroken merk voor. Bovendien nummerde men het sporenpaar op de stapeljukken soms gewoon door in reeks van de sporen en soms kreeg het sporenpaar op een juk hetzelfde nummer als het juk. Voor het cijfer 20, 30 en 40 hanteerde men respectievelijk twee, drie en vier verticale streepjes, doorkruist met een diagonale streep.

In de koorluiting nummerde men zowel vanuit noord als vanuit zuid naar de centrale as in het oosten. De noordelijke reeks loopt van 1 tot 13, en de zuidelijke reeks loopt ook tot 13 met gebroken merken.

het spoor hier tegen de stijl teniet loopt. Een dergelijke constructie is in het gebied rond Arnhem en Zutphen kenmerkend voor midden 14de-eeuwse kapconstructies. Dit type komt echter ook vrij laat voor en is dus bezwaarlijk een 'overgangstype' te noemen.³⁰

Van de kapconstructie zijn door de RMDZ diverse monsters genomen die door RING zijn gedateerd. De mogelijke gemeenschappelijke veldatum ligt volgens RING na 1465. Deze datering past goed in het beeld dat we van deze kap hadden. De vernieuwing van de kap in het derde kwart van de 15de eeuw kan samenhangen met de noodzaak om de kerk te verstevigen, vermoedelijk omdat de gewelven de muren uit elkaar dreigden te drukken. Het is natuurlijk voorts mogelijk dat de toen ruim twee eeuwen oude kap in constructief slechte staat verkeerde en/of door storm of brand vernield is. De trekbalken waarop de kapconstructie is geplaatst kunnen (deels) jonger zijn dan de kapconstructie zelf. Van deze trekbalken is een deel uitgevoerd in naaldhout (in het koor). Bij het nemen van houtmonsters zijn de trekbalken niet betrokken. De kapconstructie is ruimschoots voorzien van gekraste en gesneden grote telmerken over bijna de gehele breedte van een houten onderdeel aangebracht. De merken zijn aangebracht op de jukken en de sporenparen met haanhouten. De telmerken bevinden zich op de oostzijde van de onderdelen.

Voor de beschrijving en weergave van de merken, zie afb. 23.

Interieur; afwerking van wanden en gewelven

De wijze van afwerken en de datering van de afwerkingen is van belang voor ons onderzoek. Bouw en afwerking vormen immers bij middeleeuwse kerken en onscheidbaar geheel.

In het schilderwerk zijn twee onlosmakelijk met elkaar verbonden onderdelen bewaard gebleven. Allereerst zijn er belangrijke restanten bewaard gebleven van de architectonische beschildering (ook wel decoratieve beschildering genoemd), uitgevoerd in geometrische patronen op de belangrijkste geleedende onderdelen van het interieur: gewelfribben, gordelbogen, muraalbogen en dergelijke. Hierop aansluitend zijn er vervolgens ook belangwekkende restanten van figuratieve schilderijen voorstellingen op wanden en gewelfvelden te voorschijn gekomen, die door E. Klinkenberg beschreven worden.

Bij de beschildering van de ribben, muraalbogen en gordelbogen in Britsum zijn voor de geometrische motieven rode-, zwarte- en witte verf gebruikt.

De motieven bestaan in het koor uit spiralen, ruiten, driehoeken en brede banden met getande contouren en in het schip uit spiralen, ruiten, driehoeken, blokken en kruisbanden en zigzaggen. De gordelboog tussen schip en koor is beschilderd met forse, afwisselend rode en zwarte blokken met witte voegen ertussen. De smallere binnenboog (intrados) van deze gordelboog aan de zijde van het schip is beschilderd met kleinere rode blokken met witte voegen ertussen. Tussen de architectonische decoratieschilderingen van het koor en het schip zijn verschillen aan te wijzen. In het schip zijn de schilderijen minder zorgvuldig uitgevoerd en overheerst de com-

binatie rood-wit. De dunne witte voeglijnen en scheidende banden van de koorribben zijn hier dan ook achterwege gelaten. Klinkenberg gaat er dan ook van uit dat de decoratieschilderingen in het koor iets ouder zijn dan die van het schip. Dit sluit aan bij onze theorie dat het koorgewelf behoort tot de eerste overwelfingsfase en dat de gewelven van het schip in een later stadium iets hoger opnieuw zijn aangebracht. De schilderijen van het koor dateren uit het midden van de 13de eeuw, niet eerder en niet veel later.

Architectuur- en bouwhistorische vergelijking

Het westwerk

De kerk van Britsum behoort tot een selecte groep van middeleeuwse kerken die is voorzien van een zogenaamd gereduceerd westwerk. De Nederlandse kerken met een gereduceerd westwerk zijn in een eerste overzichtsartikel van Van Agt (zie noot 2) behandeld en beschreven. Daarna is er echter met uitzondering van recente artikelen van K. van der Ploeg en W. Berghuis nauwelijks studie verricht naar dit fenomeen.³¹ Zo is bijvoorbeeld nog altijd niet duidelijk waarom juist deze kerken een monumentaal uitgewerkte westpartij bezitten en wat de functie of betekenis van deze gereduceerde westwerken was. Ten eerste behoort de door Van Agt beschreven groep niet tot een geografisch en historisch-politiek samenhangend geheel. Bovendien bezitten ze onderlinge verschillen en zijn ze tot stand gekomen onder verschillende omstandigheden. Uit onderzoek kwam ondermeer naar voren dat de kerken van deze groep behoorden tot de bezittingen van verschillende kloosters. Het is dus niet zo dat de kerken met een westwerk behoorden tot de bezittingen van één enkele abdij (bijvoorbeeld Fulda, Corvey of Werden).

Het ligt niet voor de hand dat de torenverdieping van deze westbouwen diende als ereplaats voor de heer, zoals bij de grote westwerken van de zogenaamde Kaiserdome het geval was. Waarschijnlijker lijkt de veronderstelling van Van Agt dat de torenverdieping diende als kapel voor de Aartsengel Michaël, waar op gezette tijden ook missen ter ere van de Aartsengel, de bestrijder van het Kwaad, werden gehouden. De westbouw als geheel had waarschijnlijk ook een symbolische functie als een krachtige in steen gebouwde afwerking van het volgens de middeleeuwen uit het westen afkomstige Kwaad. Binnen deze context past de verering van Michaël. De gereduceerde westwerken verloren mogelijk al weer vroeg (na de bouw van het huidige schip ook in Britsum) delen van hun oorspronkelijke functies. Mogelijk bleef de torenverdieping langere tijd een kapelfunctie behouden, maar die verviel ten tijde van de Reformatie. Sporen van de aanwezigheid van bijvoorbeeld een Michalsaltaar zijn dan ook moeilijk aan te tonen.³²

De opzet van deze gereduceerde westwerken is onderling vergelijkbaar. Ze bestaan allen uit een toren met aan weerszijden een zogenaamde flankverbreding die samen met de toren correspondeert met de breedte van het kerschip. Dit aldus

tot stand gekomen blok heeft een driedelige begane grond en een driedelige verdieping, waarna vervolgens de toren zelf uit het dak oprijst. Soms zijn de ruimtes overwelfd, soms niet. Van Agt dateert het merendeel van deze westwerken als 12de-eeuws. De Veluwse groep (Oene en Vorchten) dateert hij op stilistische gronden in de 13de eeuw. Z. Kolks dateert de westbouw van Oene echter nog als 12de-eeuws.³³ Het grootste deel van deze groep is opgetrokken in tufsteen en gebouwd in de 12de eeuw, met uitzondering van de groep Britsum, Bierum en Foudgum, die opgetrokken is in baksteen. Toch kan ook de groep van bakstenen westwerken deels nog dateren uit de 12de eeuw. Bierum dateert volgens Steensma uit omstreeks 1200.³⁴

De gehanteerde architectuur (met name inwendig!) van deze groep vertoont sterke overeenkomsten met de tufstenen tegenhangers. Kenmerkend is het gebruik van rondbogen voor doorgangen en openingen naar het schip. Deze bogen ontspringen vanuit imposten. De imposten zijn uitgevoerd in tufsteenblokken (bijvoorbeeld te Doezum) of bij de bakstenen westwerken in grote baksteen, uitspringend uit de dagkant met een eenvoudig afgeschuind profiel aan de onderzijde. Deze architectuur is nog zuiver Romaans te noemen. Het westwerk van Britsum, wat betreft de opzet van de oostwand en de detaillering van bogen sterk overeenkomstig met het tufstenen westwerk van Doezum, kan dus nog dateren uit de late 12de eeuw (1180-90). Zowel de stilistische- als de bouwhistorische kenmerken (baksteensoort, metselverband) ondersteunen deze datering.

Het schip en koor

Het kerkgebouw, éénbeukig schip en inspringend half rond gesloten koor, is vrijwel zeker in één bouwperiode tot stand gekomen. Dit geheel bakstenen bouwwerk had in zijn oorspronkelijke opzet kleine, hoog geplaatste rondboogvensters in het schip en drie laag geplaatste, kleine rondboogvensters in de koorsluiting, met boven het axiale venstertje één groter rondboogvenster. Over de detaillering van het exterieur is weinig te zeggen. Stellingwerf geeft een rondboogfries aan onder de daklijst, maar deze tekening is wat betreft de detaillering niet erg betrouwbaar te noemen.

De kerk zal een bakstenen lijst onder de dakvoet hebben gehad, maar dit kan ook een keperboogfries (zoals Eestrum) of een samenstel van rechthoekige lijsten, bloktandlijsten en muizetanden (Marsum) zijn geweest. De exterieurdetailering van de oorspronkelijke rondboogvenstertjes is helaas ook niet bekend. De dagkanten kunnen opgebouwd zijn uit profielstenen (kraalprofielen) of gewoon omhoeken in het gevelwerk van de kerk zoals bij het kerkje van het Groningse Marsum. Het oorspronkelijke exterieur van de kerk van Britsum zal goed te vergelijken zijn geweest met de nog vrij gaaf bewaard gebleven en deels gereconstrueerde bakstenen exterieurs van de kerken te Marsum, te Eestrum, in mindere mate met het uit omstreeks 1200 daterende exterieur van Westergeest en voorts met de eenvoudige bakstenen exterieurs van

Piaam en Exmorra. Deze kerken bezitten een vrij sober gedetailleerd bakstenen exterieur, waarin de Romaanse invloed nog in belangrijke mate aanwezig is.

Het ontbreken van betrouwbare gegevens over de exterieur-detaillering bemoeilijkt de datering van de kerk van Britsum. De schikking met drie rondboogvensters in de absis komt vaak voor, maar een zo lage plaatsing als in Britsum treffen we zelden aan. Het beste is het koor van Eestrum te vergelijken met dat van Britsum. De lage plaatsing hangt daar samen met het koorgewelf, dat ook in Eestrum behoort tot de eerste fase. Opmerkelijk in Britsum is echter de aanwezigheid van een extra venster in de oostas, dat groter is en geplaatst is boven het kleine benedenvenster. Het koor van de kerk te Marsum heeft drie vensters, waarvan het venster in de oost-as van het koor groter is uitgevoerd dan de andere twee. Ook bij de Romaanse- en Romanogotische kerken in met name de kuststrook van het Duitse Oost-Friesland (o.a. Harlingerland) treffen we veelvuldig de zowel uit- als inwendig inspringende halfronde koorsluiting aan met daarin drie rondboogvensters.³⁵

De gewelven

De Romano-gotische koepelgewelven van de kerk te Britsum zijn vooral bijzonder omdat ze behoren tot de oudere voorbeelden van dit type. Bouwhistorische/constructieve kenmerken dragen in dit verband vooral de argumenten aan voor een vroege datering tussen 1240 en 1260, zoals hierboven is beschreven (uitvoering van ribben, metselwerk van de koepels, gewelftype in het koor). Daarnaast zijn ook in stilistisch opzicht argumenten aan te dragen voor deze vroege datering. De in Britsum gehanteerde ribbenpatronen vormen basisvormen, die ofwel in dezelfde vorm, ofwel in combinatie voor de meer ingewikkelde jongere Romanogotische gewelven zijn gebruikt (in Groningen) uit de tweede helft van de 13de- en eerste helft van de 14de eeuw.³⁶

Bij gewelven uit de tweede helft van de 13de eeuw worden de ribbenpatronen ingewikkelder en krijgen de gewelfkappen hier en daar reeds siermetselwerk. Vaak vormen het motief van de in de kruin middels een boog met elkaar verbonden ribben (midentravee Britsum) en de in een ring samenkomende ribben (oostelijke schiptravee Britsum) een combinatie, zoals bij het gewelf van de koortravee van Huizinge en bij het schip van de kerk in 't Zandt. Bij de vermoedelijk laat-14de-eeuwse gewelven van Hantumhuizen is dit gecombineerde patroon geschilderd weergegeven op de gewelfkoepel.³⁷ De ribbenpatronen vormen in de kerk in het nabij gelegen Duitse Campen (omstreeks 1300) een zeer rijk patroon. De vormen worden hier nog eens extra rijk door de bonte beschildering met geometrische patronen en gepleisterde witte velden met figuratieve schilderingen. Bij het meest eenvoudige gewelf van deze kerk is ook het motief met de ring en de bogen tussen de ribben gecombineerd.³⁸ Bij de jongere groep uit het midden van de 14de eeuw zijn de patronen weer eenvoudiger, met acht ribben samenkomend in een ring. Soms zijn hier de ribben reeds hoekig in plaats van rond.

Van de gewelven in de kerk van Britsum is het koorgewelf het meest opmerkelijk, met een door de ribben in de kruin gevormde knoop met een hangende sluitsteen. Hangende sluitstenen zijn bij Romano-gotische gewelven op zich zelf geen zeldzaamheid. We kennen ze van ondermeer het koorgewelf te Bozum en van een schipgewelf in de Martinikerk te Groningen. Bij deze waarschijnlijk iets jongere gewelven maken de ribben bij de ontmoeting in de kruin echter een buiging en treden zij als hangende ribben uit het gewelfvlak om tenslotte samen te komen in een hangende sluitsteen.³⁹ Een zelfde gewelftype als Bozum en Groningen treffen we voorts aan bij het gewelf van de koortravee van de laat-Romaanse Munsterkerk te Roermond, ontstaan omstreeks 1220, en in Duitsland in de koortravee van de fraaie Oostfriesse kerk van Pilsum, daterend uit de periode 1220-1230. Volgens Haiduck zijn dit de oudste koepelgewelven van Oostfriesland.⁴⁰

De hangende sluitsteen van Britsum is primitiever opgezet dan de hier genoemde voorbeelden, waar het verloop van de ribben met een hangend gedeelte veel sierlijker is te noemen. Bij het gewelf van de koortravee van Oldenzijl, gedateerd in de eerste helft van de 13de eeuw, is de hangende sluitsteen van een vierdelig gewelf op een met Britsum vergelijkbare wijze uitgevoerd.⁴¹ De koorpartij van Oldenzijl met de in baksteen uitgevoerde Rijlandse Romaanse vormen vertoont grote overeenkomst met het koor van Pilsum.

Rest ons nog te wijzen op de ondersteuning van de gewelven van het schip en koor in eerste opzet. Uit het bouwhistorische onderzoek is gebleken dat de muraalbogen, gewelfribben en gordelbogen in Britsum in de eerste aanleg niet op brede muurpijlers hebben gerust, die middels een onderverdeling in hoekige en ronde diensten alle onderdelen ondersteunden, zoals dat bij de rijpere Romano-gotische kerken veelvuldig voorkomt. In Britsum werd de gordelboog van de eerste schipoverwelving wel ondersteund door een muurpijler, maar werden tenminste de muraalbogen en ribben opgevangen op kraagstenen. In het koor worden de ribben ook opgevangen op kraagstenen. Koepelgewelven met ribben op kraagstenen ziet Haiduck als invloeden uit Westfalen. De gewelven van de kerk te Fedderwarden in Oostfriesland (laat-13de eeuws) worden op een dergelijke wijze opgevangen.⁴² Bij veel van de hierboven genoemde voorbeelden (ook het laat 13de-eeuwse koorgewelf van Bozum) worden de ribben van het koor zelfs opgevangen op ronde schalken. Deze opzet is te omschrijven als een dynamische uitvoering van de architectuur, met de nadruk op verticaal opgaande geledingen, die al sterk verwant is aan de gotische architectuur.

De gewelven van Britsum zullen dus zonder twijfel behoren tot de oudere voorbeelden van Romano-gotische gewelven. De gehanteerde vormen, het nog enigszins onbeholpen uitgevoerde verloop van ribben, de wijze van construeren wijzen alle op een vroege datering. Het bijzondere koorgewelf kan mogelijk al tussen 1230 en 1250 ontstaan zijn. De schipgewelven zijn gewijzigd of vernieuwd na 1250 en daarna is het geheel mogelijk in twee fasen beschilderd.

De oudere portalen

De teruggevonden oudere ingangen in de noord- en zuidgevel van de westelijke schiptravee zijn ofwel niet oorspronkelijk, ofwel in een later stadium verbouwd. Van deze ingangen valt één immers dagkant samen met de muurpijler van het gewelf. Daarnaast sluiten deze doorgangen af met een rondboog met een vlak middengedeelte. Deze boogvormen komen vaker voor, ook in het exterieur, maar zijn dan altijd gecombineerd met een omvattende spitsboog, die tevens als ontlastingsboog dient. Dergelijke portalen met omvattende spitsbogen dateren vrijwel zonder uitzondering uit de late 14de- en 15de eeuw, zoals in de kerken te Waaksens en Jelsum (vermoedelijk 15de-eeuws). De oudere poorten zijn vrijwel zonder uitzondering voorzien van zuivere rondbogen, zoals bijvoorbeeld te Jorwerd, 't Zandt en ook nog te Zeerijp (14de-eeuw). Als de bogen in Britsum niet gewijzigd zijn, zullen de portalen in de 15de eeuw zijn aangebracht. Het is echter ook nog mogelijk dat deze doorgangen later (in 15de- of 16de eeuw) verbreed zijn, waarbij het vlakke middengedeelte ontstond en één van de dagzijden verschoof naar de muurpijlers en dat derhalve de plaats van deze portalen wel oorspronkelijk is.

Conclusie

Uit het hierboven beschreven onderzoek is gebleken dat een deel van de bouwgeschiedenis goed te volgen en te reconstrueren is. Toch blijven er nog enkele belangrijke problemen over. Wij vermoeden, op grond van hierboven weergegeven argumenten dat het schip met koor van meet af aan als een overwelfde ruimte bedoeld is geweest. Derhalve kan de bouwperiode van dit schip met koor niet direct aansluiten op die van het gereduceerde westwerk, omdat deze architectuur het oorspronkelijke concept van de oostwand van de westbouw met grote boogopeningen op de begane grond en verdieping verstoort (afb. 5). De twee aangetroffen oudere daklijnen op de toren geven bovendien aan dat het huidige schip voorafgegaan moet zijn door een ouder bouwwerk, vermoedelijk een eenbeukige tufstenen Romaanse kerk.

Deze aanmerkelijk oudere (11de- of vroeg 12de eeuwse?) tufstenen kerk is in dat geval uitgebreid met een bakstenen westwerk omstreeks 1180-1200. Vervolgens heeft men tussen 1230 en 1250 besloten om deze kerk te vervangen door een bakstenen kerk. De plattegrond van het koor lijkt erop te wijzen dat men in aanvang nog niet uitging van een overwelving. De plannen zullen echter al snel zijn aangepast. Men begon met het koorgewelf en het schipgewelf is daarna, waarschijnlijk door weer een planwijziging, ofwel door een calamiteit in gewijzigde vorm (iets hoger) aangebracht.

Sommigen willen de aanwezigheid van tufsteen in de gewelven van het schip aandragen als argument voor een tufstenen voorganger. Wanneer er daadwerkelijk zo'n Romaanse voorganger is geweest, blijft het echter merkwaardig dat men hiervan zo weinig tufsteen heeft hergebruikt. Het blijft echter mogelijk dat de buitenschil in hergebruikte tufsteen was uit-

gevoerd en dat deze schil reeds in de 18de eeuw is verwijderd, hetgeen de eerder genoemde posten in de rekeningen met betrekking tot de verkoop van grote partijen tufsteen zou kunnen verklaren. Inwendig blijft de toepassing van tufsteen beperkt en het koorgewelf (oudste deel van de gewelven) is geheel in baksteen uitgevoerd. Pas bij de iets later tot stand gekomen schipgewelven wordt voor het eerst deels tufsteen toegepast. Voegde men eerst een bakstenen koor toe aan het tufstenen schip dat pas daarna werd afgebroken waarmee tuf voor hergebruik beschikbaar kwam?

De uitkomsten van het thermoluminescensische onderzoek van de baksteen door Ralf Kotalla zijn in dit verband ook interessant. Helaas levert een dergelijk onderzoek niet een strak begrensde datering op als we thans van dendrochronologisch onderzoek doorgaans gewend zijn. Voor de westbouw wordt als datering gegeven 1244 ± 75 jaar. Dit metselwerk kan in dat geval op zijn vroegst omstreeks 1170 en op zijn laatst rond 1320 tot stand kan zijn gekomen. Voor de kerk geeft hij als datering 1324 ± 70 jaar, wat in zou houden dat het muurwerk van de kerk op zijn vroegst in 1254 en op zijn laatst in 1394 tot stand kan zijn gekomen. In theorie overlappen deze dateringen elkaar en kan het geheel tussen 1254 en 1320 gerealiseerd zijn! Er is echter wel duidelijk verschil te zien tussen beide bouwfases. Binnen deze dateringen blijft gelukkig onze theorie overeind, dat de westbouw rond 1180-1200 is ontstaan en de kerk tussen 1230 en 1250, met schipgewelven uit omstreeks 1260.

Uit het dendrochronologische onderzoek van de kapconstructie op het schip is gebleken dat deze dateert uit omstreeks 1467 en dat aan deze kap twee oudere kappen zijn voorafgegaan, waarvan die 'met de panlat-gaten' nog behoort heeft tot de voorganger van de huidige kerk. Het ligt voor de hand om het aanbrengen van de grote spitsboogvensters in de zuidgevel van de kerk te relateren aan de periode waarin de kap op de kerk is vervangen. Deze vensters zullen niet eerder dan in 1460 zijn aangebracht en ze hebben oorspronkelijk vorktraceringen bezeten. In dezelfde periode zullen de teruggevonden noord- en zuidingangen ofwel zijn aangebracht, ofwel verbreed.

Aan de toren en westbouw heeft men regelmatig herstelwerk uitgevoerd. Een grote operatie moet hebben plaats gevonden in de 18de eeuw toen men de grote boogopeningen tussen toren en nevenruimten voorzag van versterkende binnenbogen in rode, handvorm baksteen. Vermoedelijk zijn toen ook zoveel mogelijk van de openingen in de toren en het westwerk gedicht, om de toren stabiel te maken. Het metselwerk van de dichtzettingen van de openingen tussen schip en nevenruimten van de westbouw op de begane grond lijkt te dateren uit dezelfde periode (1764-68 toen men blijkbaar tufsteen verkocht?) en kan samenhangen met de verbouwingsoperaties in het westwerk.

De tweede helft van de 19de eeuw bracht grote wijzigingen van het exterieur met zich mee. Schip en koor werden in 1875 voorzien van een omklamping in schoon werk in neogotische stijl, terwijl in 1896 de mogelijk reeds eerder beklampte westgevel werd voorzien van gestucte decoraties in eclectische

vormen. De restauratie van 1992/93 respecteerde het 19de-eeuwse uiterlijk, terwijl bij de interieurrestauratie van 1998/99 de kleurrijke middeleeuwse afwerking van wanden en gewelven in het zicht is gebracht.

Om de complete bouwgeschiedenis nog verder te kunnen ontrefelen is aanvullend onderzoek in de westbouw, alsmede een dendrochronologisch onderzoek van de klokkenstoel en spitsconstructie noodzakelijk. Misschien zullen dan ook belangrijke vragen die nu nog open liggen opgelost kunnen worden. Tot slot willen we in dit verband ook pleiten voor het opzetten van een diepgaand kunsthistorisch/iconologisch onderzoek van de gereduceerde westwerken en de omstandigheden waarin deze kerken tot stand kwamen.

Noten

- 1 Waarschijnlijk heeft de 19de-eeuwse omklamping er toe bijgedragen dat in de populaire boekjes van Regn. Steensma (*Vroomheid in hout en steen*, 5de druk Baarn 1984 en *Langs de Oude Friese kerken*, Baarn 1974) aan de kerk van Britsum vrijwel volledig wordt voorbij gegaan. Ook in het boek *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, uitgegeven te Baarn in 1985 onder redactie van S. ten Hoeve, G. Karstkarel en Regn. Steensma moet de kerk van Britsum het stellen met enkele korte vermeldingen, wat binnen dit boek nog opmerkelijker is, vanwege het feit dat hier ook wordt ingegaan op jongere ontwikkelingen in de kerkbouw uit de 19de- en 20ste eeuw. De 19de-eeuwse renovatie had hierin zeker een plaats verdient. Kennelijk kon men niet overweg met de tweeslachtigheid (een 19de-eeuws exterieur en een middeleeuws/17de-eeuws interieur) van de kerk van Britsum.
- 2 J.J.F.W. van Agt, 'Gereduceerde westwerken in het oude Friesland', in: *Kunsthistorisch Jaarboek* 1950-51, p. 58. Van Agt behandelt in dit artikel, dat gebaseerd is op een korte studie van E.J. Haslinghuis uit 1932 (zie noot 1 op p. 57 van het artikel van Van Agt), ondermeer Anjum, Wierum, Foudgum, Hijum, Britsum, terwijl ook de kerken van Vorchten en Oene op de Veluwe aan bod komen.
- 3 Herma M. van den Berg, 'De kerk van Britsum. Gegevens en overwegingen', in: *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken. Publikatie nr. 46, (1993)* en M. van Zanten, *Aldus is opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friesland. 1100-1600*, Groningen/Leeuwarden 1999. Britsum is hier terug te vinden op pp. 107-119
- 4 Bij het bouwhistorische onderzoek kon helaas geen archiefonderzoek plaatsvinden, waardoor voor de weergave van de historie gebruik is gemaakt van de voorhanden zijnde literatuur, die in de hieronder weergegeven noten nader wordt aangeduid.
- 5 Van Zanten 1999, p. 20.
- 6 Van den Berg 1993, V 112.
- 7 Van Agt 1950-1951, p. 58
- 8 Van den Berg, 1993, V 113.
- 9 Van den Berg, 1993, V 115. Sommigen zijn van mening dat de theorie dat de kerk gewijd zou zijn geweest aan de H. Johannes is gebaseerd op de vermelding van de naam Johannes op de torenklok.
- 10 Van den Berg, 1993, V 112 en noot 3 aldaar.
- 11 Van den Berg, 1993, V 115.
- 12 Van den Berg, 1993, V 108. Waarschijnlijk zijn de schilderingen in die periode echter al overgekalkt. Bij vrijlegging van de schilderingen zijn namelijk op sommige plaatsen maar liefst rond de 130 lagen witkalk aangetroffen! Zie voor een uitgebreid verslag van het 17de-eeuwse interieur het ook hier gepubliceerde onderzoek van F. v.d. Waard.
- 13 De tekeningen van Stellingwerf zijn in topografisch opzicht niet altijd even accuraat, terwijl de tekenkwaliteit ook niet hoogstaand is. Van

- de groep bekende topografische tekenaars uit de eerste helft van de 18de eeuw (ondermeer C. Pronk, J. de Beijer, A. de Haan) is Stellingwerf dan ook de minst begaafde tekenaar te noemen.
- 14 De gegevens over de activiteiten in de 19de eeuw zijn ontleend aan het artikel Van den Berg, 1993, V 108 - V 112.
- 15 Zie Van Agt, 1950-51, pp. 59/60. Kunsthistorici, waaronder ook Van Agt konden tot begin jaren '70 weinig waardering opbrengen voor voortbrengselen van de 19de eeuw. De 19de-eeuwse restauraties van middeleeuwse kerken hadden deze gebouwen in hun ogen vrijwel altijd 'bedorven'. Pas gaandeweg de jaren '70 zou hierin mede door toedoen van de bekende publikatie van H. Rosenberg over de 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst enige verandering in komen. Toch werden 19de-eeuwse toevoegingen bij restauraties tot in de jaren '80 nog veelvuldig verwijderd en werden middeleeuwse decoraties gereconstrueerd. Bij de restauratie van de kerk van Britsum is echter meer respect getoond voor de bouwgeschiedenis en zijn deze 19de-eeuwse buitenafwerkingen gerestaureerd.
- 16 Zie Van den Berg, 1993, V 113
- 17 Zie noot 14.
- 18 O.a. Van Agt, en W. Berghuis laten zien dat veel Romaanse torens, alsmede enige gereduceerde westwerken geen westingang hadden. W. Berghuis, 'De verbinding tussen kerk en toren', in: *Groninger Kerken*, jrg.15, nr.4, dec. 1998, pag. 119-135
- 19 W. Berghuis, 1998, p. 123
- 20 Zie over de holle en bolle pannen o.a.; D.J. de Vries, 'Middeleeuwse dakbedekkingsmaterialen in Nederland', RV Bladen Dakpan 03: in Band 2a van het *Restauratie Vademecum*, SDU Den Haag nov. 1992.
- 21 Bij het noordportaal de rechter en bij het zuidportaal de linker dagkant.
- 22 De doorgang meet hier tot aan een tweede dichtzetting (binnenzijde van de klampmuur?) een diepte van 65 cm. Na 45 cm wordt de opening middels tweemaal een rechte sprong (waaronder een deursponning?) iets lager.
- 23 Zie Van den Berg, 1993, V 113. In dit stuk noemt zij meerdere voorbeelden van bakstenen kerken met geheel of gedeeltelijk in tufsteen uitgevoerde gewelven, zoals Westergeest en in Groningen Siddeburen, Leens en Westeremden. Zie ook P. Karstkarel, 'Restauratie hervormde kerk Britsum. De Arke van Mozes in Britsum', brochure van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, waarvan de tekst als overdruk beschikbaar is gesteld door de redactie Friesland Post, maart 1995. Karstkarel schrijft: 'Binnen is de kerk met dikke muren van kloostermoppen en een prachtige overwelfing van tufsteen nog een bende'.
- 24 Het venster is wel onderhevig geweest aan zettingen, waardoor de boogvorm enigszins vervormd is. De spitsboogvorm is dan ook niet zonder meer aantoonbaar, maar kan evengoed een vervorming van een rondboog zijn. De spitsboogvorm van de schipvensters is wel evident.
- 25 Hoe dit bij de schipvensters is uitgevoerd, was ten tijde van ons onderzoek nog niet vast te stellen. Van deze vensters was alleen het bovendeel uitgehakt.
- 26 Zie Karstkarel, 1995.
- 27 Voor de situatie in Britsum is overigens een parallelle situatie aan te wijzen bij de hervormde kerk van Huizinge (datering XIII B) waar ook de eerste muraalbogen zijn afgehakt, door ofwel een planwijziging ofwel een calamiteit (instorting gewelven?). Ook hier zijn de nieuwe muraalbogen van de gewelven hoger aangebracht. De huidige gewelven van deze kerk worden door Meischke gedateerd als laat 13de-eeuws. De oudere muraalbogen lopen ook daar net als in Britsum strak over de (spits)bogen van de kleine schipvensters heen. Zie: R. Meischke, 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen', in: *Bulletin K.N.O.B.*, 65, (1966) pp. 57-91. De doorsnedetekening van Huizinge staat op p. 65 en foto's naast p. 66 van zijn artikel. In Huizinge behoorde het overvelven ook al tot het eerste plan.
- 28 De rijpere koepelgewelven werden overigens ook dun gepleisterd, waarbij de in het metselwerk gehanteerde vlechtwerkpatronen in schilderwerk werden herhaald. Zie hierover ook Meischke (1966).
- 29 De terminologie van typen telmerken en techniek is afgeleid van het werk van H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland deel 2*. Delft 1989. Voor de benaming van constructie-onderdelen van de kap is echter ten dele gebruik gemaakt van de recentere standarisering van de termen in het werk van G. Berends, *Historische houtconstructies in Nederland*, uitgave SH-BO-Arnhem 1996. Wij blijven echter de voorkeur geven aan 'haan-hout' en 'korbeel' als term en nemen de nieuwe benamingen van Berends hiervoor niet over.
- 30 Ondermeer de kap van Rijnstraat 71 te Arnhem, waarvan monsters genomen door G. Berends en D.J. de Vries dendrochronologisch gedateerd zijn in 1354.
- 31 K. van der Ploeg, 'Drie Romaanse torens: Zuidwolde, Vries en Bedum' in: *Groninger Kerken*, 15, (1998), pp. 114-118. Het westwerk van de kerk van Doezum (zie het artikel van Berghuis, pp. 127) vertoont in de opzet en detaillering van haar naar het schip gekeerde oostwand grote overeenkomst met het westwerk van Britsum. In Doezum springt de toren echter ook aan de schipzijde duidelijk naar voren.
- 32 Van Agt, 1950-51. Van Agt gaat er in dit artikel van uit dat de functie van de westbouw binnen het totaal zowel symbolisch als liturgisch was. Het stoere westwerk was een symbool van de strijd tegen en afwering van het kwaad. Binnen deze strijd stond de Aarts-engel Michaël centraal en ter ere van de Aartsengel was binnen dit verband op een hoge plaats (de verdieping) een kapel ingericht, met een georiënteerd altaar (dat dus bij de boogopening tussen torenkapel en schipruimte moet hebben gestaan), waar op vastgestelde tijden een mis ter ere van Michaël werd opgedragen. In sommige westwerken is de aanwezigheid van een Michaëlskapel dan ook bewezen en volgens Van Agt ligt het voor de hand dat ook bij de Friese westwerken oorspronkelijk een Michalskapel aanwezig is geweest.
- 33 Zeno Kolks, *Langs de oude Gelderse kerken, deel 3. De Veluwe*, Baarn 1978, pp. 84-85.
- 34 Regn. Steensma, *Langs de oude Groninger kerken*, Baarn 1974, pp. 90. Begin 13de eeuw (tussen 1220-1240) achten wij als datering echter waarschijnlijker.
- 35 Zie ondermeer: H. Haiduck, *Die Architektur der mittelalterlichen Kirchen im ostfriesischen Küstenraum*, Aurich 1986 (o.a. kerken te Arle, Marx, Hohenkirchen, Sillenstede, Fedderwarden, Waddewarden, Bingum, Backemoor, Cleverns, Horsten, Pilsum (met transept) Westeraccum, Gross Midlum, Sande). Hier kwam de plattegrondvorm met inspringende absis al veelvuldig voor bij de 12de-eeuwse 'granietblok'-kerken, maar bij de laat 12de-eeuwse en 13de-eeuwse bakstenen kerken werd deze vorm gewoon overgenomen. Zie ook: R. Noah, *Die mittelalterlichen Kirchen im Harlingerland*, Aurich 1969 (goede vergelijkingsvoorbeelden te Blersum, Buttforde, Dunum, Roggenstede, naast reeds hierboven genoemde voorbeelden als Westeraccum). De absiden van de Duitse Oost-friese kerkjes springen wel iets sterker in dan die van Britsum en Marsum.
- 36 Bekende voorbeelden uit deze jongere reeks treffen we aan in bijvoorbeeld Appingedam, Bierum, Stedum, 't Zandt, Leermens, Holwierde, Zeerijp, Huizinge, Noordbroek en Zuidbroek.
- 37 Meischke, (1966), pp. 76/77.
- 38 Haiduck, (1986), pp. 130-132
- 39 Zie voor afbeeldingen van deze gewelven ondermeer: R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen. Langs de middeleeuwse kerken in Noord Nederland*, Baarn 1966, vijfde druk 1984.
- 40 H. Haiduck, 1986 pp. 61, 62
- 41 Steensma, 1974, foto 64 pp. 104.
- 42 Zie H. Haiduck, 1986, afbeelding pp. 31. De overwelfing van de zogenaamde Romaanse 'Granitquaderkirchen' (o.a. Fedderwarden) begon volgens Haiduck onder Westfaalse invloed omstreeks het midden van de 13de eeuw.

BIJLAGE**Baksteenformaten:****Exterieur schip en koorgevels (1875):**

Type steen/verband: Gladde rode en gele steen, kruisverband
 Formaat: 21-22 x 10¹/₂-11 x 5¹/₂ cm, 10 lagen = 61-62 cm

Exterieur westgevel gereduceerd westwerk en vensters westwerk (1895 of eerder?):

Type steen/verband: Bruin/rode handvorm steen, kruisverband

Formaat: 19¹/₂-19,7 x 9-9¹/₂ x 4¹/₂ cm, 10 lagen = 55¹/₂-56 cm.

Interieur, gereduceerd westwerk (1180-1190?):

Type steen/verband: Het oorspronkelijke werk is uitgevoerd in donkerrode strakke kloostermoppen, wild verband, veel strekken in het zicht

→ Eerste bouwlaag:

30/31 x 15/16 x 8-9¹/₂ cm (wanden)

. x 14 x 9 cm, tien lagen = 100 cm (jongere wandpijlers)

22¹/₂-23 x 11 x 4-5 cm, 10 lagen = 53 cm (dichtzetting doorgangen oostwand, rode handvorm, kruisverband/staand verband)

→ Tweede bouwlaag:

29-30 x 14¹/₂-15 x 9-10 cm, 10lg = 106-108 cm (wanden)

28 x 14 x 6¹/₂-8 cm (vulling van gedichte doorgangen in toren)

20 x 9-9¹/₂ x 4 cm, 10 lagen = 51 cm (versmallingen van doorgangen tussen toren en nevenruimte, rode handvorm, kruisverband)

→ Toren derde geleding:

29-30¹/₂ x 15 x 10 cm, 10 lgn = 109 cm (wanden)

27¹/₂ x 14¹/₂ x 8 cm (klokkenzolder oostwand, herstelwerk?)

20¹/₂ x 9¹/₂ x 4¹/₂ cm, 10 lgn = 49 cm (bovendeel toren, voeg met dagstreep)

23 x 11¹/₂ x 5 cm, 10 lagen = 62 cm (bovendeel toren, rode baksteen)

20¹/₂-22¹/₂ x 10¹/₂ x 5 cm (bovendeel toren, gele baksteen)

Interieur schipwanden (omstreeks 1230-1260?):

Type steen/verband: Roze/rode kloostermop, wild verband af en toe neigend naar Noords verband

Formaten:

29-31 x 15 x 8¹/₂-9 cm, 10 lagen = 103 cm

31¹/₂-32 x .. x 9,2-10 cm (westelijke travee noordzijde)*

29 x 15 x 9-9¹/₂ cm (de muurpijlerrestanten en gordelbogen)

* = Baksteen met een dikte van 10 cm is op twee plaatsen in deze westelijke travee gemeten. Het betreft hier het bovendeel van de travee, boven de geboorte van de gewelven.

Interieur koor wanden en sluiting (omstreeks 1230-1250?)

Type steen/verband: Roze/rode kloostermop, wild verband af en toe neigend naar Noords verband

Formaten:

29¹/₂-31 x 15 x 9 cm, 10 lagen = 103 cm (koortravee beneden)

29¹/₂-31 x 15-15¹/₂ x 9 cm, 10 lagen = 106 cm (koortravee boven)

31-32 x 16 x 9-9¹/₂ cm, 10 lagen = 105-110 cm (sluiting boven)